

Priručnik o posmatranju i promovisanju učešća osoba sa invaliditetom na izborima

Priručnik o posmatranju i promovisanju učešća osoba sa invaliditetom na izborima

Izdavač: Kancelarija OEBS-a za demokratske institucije i ljudska prava (ODIHR)
ul. Miodowa 10
00-251 Varšava
Poljska

www.osce.org/odihr

© OSCE/ODIHR 2017

Sva prava zaštićena. Sadržaj ove publikacije može se slobodno koristiti i kopirati u obrazovne i druge nekomercijalne svrhe, s tim da svaku takvu reprodukciju prate odgovarajuća priznanja OEBS/ODIHR-u kao izvoru.

OEBS-ova Kancelarija za demokratske institucije i ljudska prava (KDILJP) prvobitno je objavila ovaj priručnik 2017. godine pod nazivom *Handbook on Observing and promoting the Electoral Participation of Persons with Disabilities*. Ova verzija je prevod. Ako postoje razlike u tekstu, molimo pogledajte publikaciju na engleskom jeziku kao konačnu i zvaničnu verziju.

Prevod ove publikacije se finansira iz projekta Podrška izborima na Zapadnom Balkanu za koji su sredstva obezbijedili Evropska unija i Austrijska razvojna agencija.

ISBN 978-83-66089-65-5

Autori fotografija: korice: OEBS, Uvod: OEBS/Vanja Škorić, Poglavlje 1: OEBS/Agnješka Rembovska, Poglavlje 2: OEBS, Poglavlje 3: OEBS, Poglavlje 4: OEBS/Tomas Rajmer

Dizajner Nona Rojter

Štampano u Poljskoj

Contents

SPISAK SKRAĆENICA	5
PREDGOVOR	7
Uvod	9
A. O ovom priručniku	9
B. Invaliditet u kontekstu	10
C. Značaj zaštite i unapređenja izbornih prava osoba sa invaliditetom	11
D. Kako treba koristiti ovaj priručnik	11
E. OSNOVNI PRINCIPI ZA POSMATRAČE KDILJP-a	12
Poglavlje 1: Obaveze OEBS-a i druge međunarodne obaveze i standardi	15
A. OSCE Commitments	16
B. Univerzalni instrumenti	17
C. Ostali regionalni instrumenti	23
Poglavlje 2: Prepreke za učešće	28
Poglavlje 3: Izborni ciklus i učešće osoba sa invaliditetom	31
A. Predizborni period	32
B. Izborni dan	45
C. Postizborni period	50
Poglavlje 4: Rad misija i posmatrača KDILJP-a	54
A. Misije za procjenu potreba	55
B. Izborne aktivnosti	55
C. Dugoročni posmatrači	56
D. Kratkoročni posmatrači i posmatranje izbornog dana	58
E. Javno izvještavanje i preporuke	59
F. Praćenje	60
Prilog A - Pitanja za pojedinačne članove glavnog tima	63
Pravni analitičar	63
Izborni analitičar	65
Politički analitičar	68
Medijski analitičar	69
Prilog B - Osnovne mjerodavne zakonske odredbe i političke obaveze	70
OEBS-ov Dokument iz Moskve iz 1991. godine	70

Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima iz 1996. godine	70
Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom iz 2008. godine	70
Ciljevi održivog razvoja	75
Revidirana interpretativna deklaracija Venecijanske komisije iz 2011. godine	76
Prilog C - Korisni izvori	78
1. Pravni i politički dokumenti	78
2. Istraživanje	79
3. Dokumentarni izvori i materijali	80
4. Povezane organizacije	80
Prilog D - Definicije osnovnih termina	82

SPISAK SKRAĆENICA

AMG	Alternativni mehanizam glasanja
KPOSI	Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom (Konvencija)
OCD	Organizacije civilnog društva
ZŠM	Zamjenik/zamjenica šefa/šefice misije
OOSI	Organizacije osoba sa invaliditetom
MPI	Misija za procjenu izbora
EKLJP	Evropska konvencija o ljudskim pravima
ESLJP	Evropski sud za ljudska prava
UIT	Upravljačko izborno tijelo
IPM	Izborna posmatračka misija
EU	Evropska unija
AFP	Agencija za osnovna prava Evropske unije
MPGPP	Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima
DP	Dugoročni posmatrači
MPP	Misija za procjenu potreba
OAD	Organizacija američkih država
KDILJP	Kancelarija za demokratske institucije i ljudska prava
KVKLJP	Kancelarija visokog komesara za ljudska prava (Ujedinjenih nacija)
OEBS	Organizacija za evropsku bezbjednost i saradnju
PSSE	Parlamentarna skupština Savjeta Evrope
BM	Biračko mjesto
COR	Cilj održivog razvoja
KP	Kratkoročni posmatrač
UDLJP	Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima
UN	Ujedinjene nacije
SPVS	Smjernice za pristup onlajn sadržaju
W3C	Svjetski veb konzorcijum (WWW Konzorcijum)

PREDGOVOR

Pravo i mogućnost svih građana da učestvuju predstavlja ključnu komponentu obaveza preuzetih prema OEBS-u u vezi sa izborima. Ujedinjene nacije procjenjuju da preko milijardu ljudi – odnosno oko 15 procenata svjetske populacije - živi sa invaliditetom.

Oslanjajući se na Opštu deklaraciju o ljudskim pravima iz 1948. godine i Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima iz 1966. godine, Dokument iz Moskve iz 1991. godine obavezuje države učesnice OEBS-a da „obezbjede zaštitu ljudskih prava osoba sa invaliditetom”, uključujući politička i izborna prava. Imajući u vidu izričite obaveze predviđene Konvencijom o pravima osoba sa invaliditetom iz 2006. godine, ovom pitanju se poklanja sve više pažnje posljednjih godina.

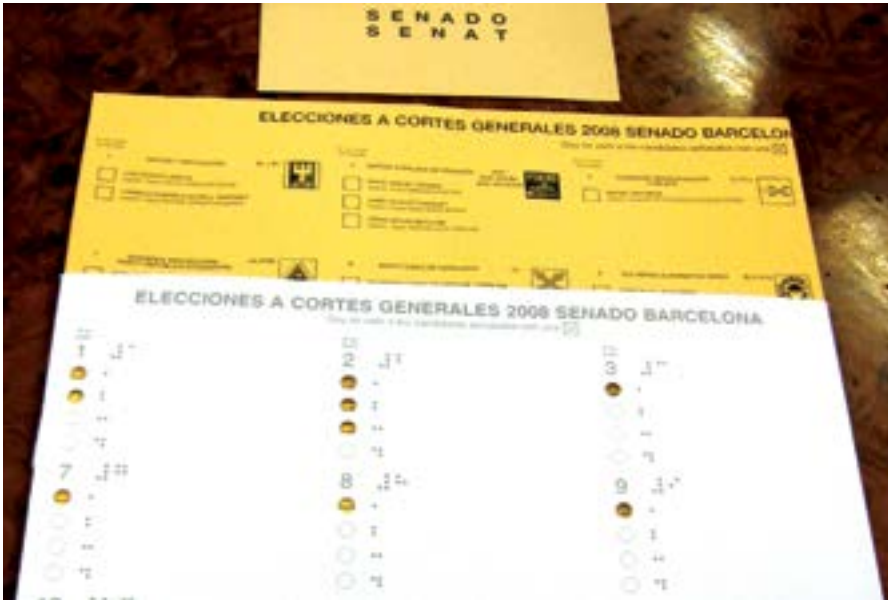
Metodologija koju primjenjuje OEBS-ova Kancelarija za demokratske institucije i ljudska prava (KDILJP) široko je prepoznata po svom sistematičnom i sveobuhvatnom pristupu. Ona je služila i nastavlja da služi kao vodič za druge međunarodne i građanske posmatračke organizacije. U skladu sa zahtjevom država učesnica OEBS-a, KDILJP se stalno trudi da dodatno unaprijedi svoju metodologiju izradom priručnika o specijalizovanim aspektima izbora.

Iako je učešće osoba sa invaliditetom odavno obuhvaćeno metodologijom posmatranja opštih izbora ODIHR-a, ovaj priručnik ima za cilj da uspostavi sistematičniji i sveobuhvatniji pristup ovoj važnoj temi. On sadrži informacije i okvir koji pomaže posmatračima KDILJP-a u procjeni učešća osoba sa invaliditetom u okviru sveukupnog posmatranja izbornog procesa. Posmatrači izbora imaju važnu ulogu u praćenju pravnih, strukturnih i praktičnih barijera koje mogu dovesti do isključenja, kao i u praćenju stepena u kojem osobe sa invaliditetom učestvuju na izborima kao birači, kandidati, izborni službenici i u drugim ulogama.

Nadamo se da će ovaj priručnik takođe biti korisno sredstvo za širu javnost zainteresovanu za ovu temu, uključujući tijela za upravljanje izborima, političke stranke, organizacije civilnog društva i međunarodne organizacije.

Želimo da izrazimo zahvalnost brojnim stručnjacima i organizacijama koje su dale dragocjen doprinos i povratne informacije tokom izrade ovog priručnika, a naročito organizacijama osoba sa invaliditetom i našim kolegama koji su podržali Deklaraciju o principima za međunarodno posmatranje izbora. Ovaj priručnik ne bi bio moguć bez njihove podrške i saradnje.

***Ingibjorg Solrun Gisladotir
Direktorica KDILJP-a***

Uvod

A.O ovom priručniku

Iako je učešće osoba sa invaliditetom već dugo dio opšte metodologije posmatranja izbora Kancelarije za demokratske institucije i ljudska prava (KDILJP), ovaj priručnik ima za cilj da uspostavi sistematičniji i sveobuhvatniji pristup ovoj važnoj temi. Priručnik pruža informacije i okvir koji pomaže posmatračima KDILJP-a u procjeni učešća osoba sa invaliditetom u okviru sveukupnog posmatranja izbornog procesa. Priručnik takođe može da bude koristan za širu javnost zainteresovanu za ovu temu, uključujući tijela za upravljanje izborima, političke stranke, organizacije civilnog društva (OCD) i međunarodne organizacije. Izrada priručnika finansirana je vanbudžetskim sredstvima država učesnica OEBS-a, u okviru kontinuiranih napora KDILJP-a da poboljša svoju metodologiju posmatranja izbora i dodatno poveća profesionalnost onih koji su uključeni u posmatračke aktivnosti ove kancelarije.

Priručnik se odnosi na sve vrste izbornih posmatračkih aktivnosti KDILJP-a (izborne posmatračke misije, ograničene izborne posmatračke misije, misije za ocjenu izbora i timovi stručnjaka za izbore).¹ KDILJP uključuje učešće osoba sa invaliditetom u sve svoje aktivnosti posmatranja izbora, a ovaj priručnik treba da koriste svi članovi misije, uključujući analitičare glavnog tima, dugoročne posmatrače i kratkoročne posmatrače.

¹ Ovaj priručnik dopunjuje i treba ga pročitati zajedno sa Priručnikom za posmatranje izbora KDILJP-a i drugim publikacijama KDILJP-a. Sve je dostupno na <https://www.osce.org/odihr/elections/handbooks>.

B. Invaliditet u kontekstu

Izazovi za obezbjeđivanje stvarnog učešća osoba sa invaliditetom široko su rasprostranjeni i svijest o njima raste. Prema izvještajima Svjetske zdravstvene organizacije i Svjetske banke, oko milijardu ljudi, odnosno oko 15 procenata svjetske populacije, živi sa invaliditetom. Slično tome, izvještaj Ekonomsko-socijalnog savjeta Ujedinjenih nacija (UN) o uvođenju invaliditeta u program razvoja napominje da će globalni trendovi, uključujući starenje stanovništva i porast hroničnih oboljenja, dovesti do porasta broja osoba sa invaliditetom.

Ove izazove usložnjavaju kompleksnost i raspon postojećih invaliditeta. Prema Konvenciji o pravima osoba sa invaliditetom Ujedinjenih nacija (u daljem tekstu: Konvencija), „osobe sa invaliditetom su osobe koje imaju dugoročne tjelesne, mentalne, intelektualne ili senzorne smetnje koje u kombinaciji sa različitim barijerama mogu ometati njihovo potpuno i stvarno učešće u društvu na ravnopravnim osnovama sa drugima.”² Takve barijere uključuju fizičke prepreke, zakonska ograničenja, praktične aranžmane i društvene stavove koji ih *de facto* isključuju ili smanjuju njihovo učešće.

Program Ujedinjenih nacija posvećen invaliditetu pod nazivom „UN Enable”, kao glavna adresa u okviru sistema UN-a za pitanja koja se tiču invaliditeta, navodi da ova definicija nije iscrpna uz napomenu da „ovaj minimalni spisak osoba koje mogu zatražiti zaštitu u skladu sa Konvencijom nije iscrpan u pogledu kategorija invaliditeta na koje se ona odnosi, niti ima namjeru da podrije ili spriječi šire definisanje invaliditeta domaćim zakonom (kao što su osobe sa kratkoročnim invaliditetom).”³ Pitanje konteksta takođe je važno. Ovaj program dalje navodi da se „osoba sa invaliditetom može smatrati osobom sa invaliditetom u jednom društvu ili okruženju, ali ne i u drugom, zavisno od pretpostavljene uloge osobe u njenoj zajednici. Percepcija i realnost invaliditeta zavise i od dostupnih tehnologija, pomoći i usluga, kao i kulturoloških razloga.”

Takođe se mora prepoznati da osobe sa invaliditetom nijesu homogena grupa. Osobe sa različitim vrstama invaliditeta mogu zahtijevati različite oblike pomoći i podrške kako bi uživale svoja prava na ravnopravnoj osnovi sa drugima. Na primjer, za osobe sa fizičkim invaliditetom, od najveće je važnosti pristupačnost javnih prostora i zgrada, dok je za osobe sa intelektualnim i senzornim invaliditetom neophodna mogućnost primanja i slanja informacija u pristupačnim formatima. Osobe sa višestrukim oblicima invaliditeta suočavaju se sa dodatnim i često jedinstvenim izazovima. Razumijevanje raznolikosti zajednice osoba sa invaliditetom prvi je korak da se obezbijedi da mjere pristupačnosti planirane za promovisanje inkluzivnijeg društva odgovaraju stvarnim potrebama.

2 Dostupno na <http://www.un.org/disabilities/documents/convention/convoptprot-e.pdf>.

3 Dostupno na <http://www.un.org/esa/socdev/enable/faqs.htm>.

C. Značaj zaštite i unapređenja izbornih prava osoba sa invaliditetom

Pravo i mogućnost da svi građani učestvuju na izborima je centralna komponenta u okviru OEBS-a. Međutim, u posljednjih nekoliko godina porasla je svijest o nedostacima u ostvarivanju izbornih prava osoba sa invaliditetom, uključujući i načine na koje oni doprinose marginalizaciji i društvenoj isključenosti. Istovremeno, međunarodni pravni okvir suštinski se promijenio. Konvencija je stupila na snagu 2008. godine i po prvi put detaljno navodi obaveze vezane za politička i izborna prava. Osim toga, usvajanje Konvencije označilo je prelazak sa humanitarno-medicinskog pristupa na pristup invaliditetu zasnovan na ljudskim pravima, naglašavajući principe ravnopravnosti i nediskriminacije. Nakon usvajanja, Konvenciju je ratifikovalo više od 170 zemalja pristupnica, uključujući 54 od 57 država učesnica OEBS-a. Ratifikacijom od strane navedene 54 države dalje se priznaje i proširuje obaveza svih država učesnica OEBS-a preuzeta na sastanku u Moskvi 1991. godine da bi se „obezbijedila zaštita ljudskih prava osoba sa invaliditetom.”

Ipak, raspoloživi podaci ukazuju da je učešće osoba sa invaliditetom na izborima u ulozi birača, kandidata i izbornih službenika i dalje slabo u regionu OEBS-a. Osobe sa invaliditetom suočavaju se sa brojnim preprekama u učešću, uključujući zakonska ograničenja, neadekvatnu dostupnost infrastrukturi i informacijama, nedostatak svijesti o posebnim potrebama osoba sa invaliditetom, nedostatak pomoćnih sredstava, negativni stereotipi i stigma u društvu. Kao rezultat toga, često postoji opasnost da osobe sa invaliditetom budu marginalizovane u javnom životu i nedovoljno zastupljene na izabranim funkcijama i u procesima odlučivanja. Uprkos evoluciji međunarodnog prava, i dalje postoji razlika između stvarne situacije osoba sa invaliditetom i primjene principa sadržanih u Konvenciji.

Posmatrači izbora imaju važnu ulogu u praćenju pravnih, strukturnih i praktičnih barijera koje ometaju inkluziju i stepen u kojem osobe sa invaliditetom aktivno učestvuju na izborima u ulozi birača, kandidata i izbornih službenika, kao i u drugim ulogama. Posmatrači imaju odgovornost da utvrde kako se poštuju politički sporazumi i sporazumi o ljudskim pravima i gdje postoje nedostaci u njihovom poštovanju, kao i da preporučite bitna poboljšanja koja se mogu ostvariti.

D. Kako treba koristiti ovaj priručnik

Poglavlje 1 priručnika sadrži pregled obaveza OEBS-a i drugih međunarodnih standarda i obaveza, sa posebnim fokusom na Konvenciju Ujedinjenih nacija o pravima osoba sa invaliditetom. **Poglavlje 2** sadrži pregled prepreka učešću osoba sa invaliditetom i potencijalne odgovore na ove izazove.

Praktični savjeti i pitanja zatim se razrađuju u **Poglavlju 3** kako bi se istakle ključne tačke istraživanja za posmatrače izbora. U skladu sa fazama izbornog ciklusa, poglavlje je podijeljeno na podoblasti usmjerene na predizborni period, dan izbora i postizborni period. U okviru podoblasti koja se odnosi na predizborni period razmatra se:

- Izorno zakonodavstvo: uključujući status ratifikacije odredbi Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom koje se odnose na pravne kapacitete, zahtjeve u

pogledu pristupačnosti, obaveze vezane za konsultacije sa organizacijama osoba sa invaliditetom (OSI) i prikupljanje podataka razvrstanih po vrstama invaliditeta;

- Izborna administracija: uključujući obuku službenika na biračkim mjestima, uspostavljene mehanizme za pomoć osobama sa invaliditetom da glasaju, kao i edukaciju birača;
- Izborna kampanja: rad političkih stranaka na terenu sa osobama sa invaliditetom, pristupačnost mjesta održavanja kampanje i pristup medijima na ravnopravnoj osnovi.

Podoblast o izbornom danu usmjerena je na dostupnost biračkih mjesta i glasačkih listića za osobe sa različitim vrstama invaliditeta, pomoć od strane odabrane osobe i alternativne mehanizme glasanja.

Podoblast o postizbornom periodu obuhvata pitanja kao što su objavljivanje i diseminacija rezultata izbora u pristupačnim formama, pristup mehanizmima za prigovore i žalbe, kao i ulogu građana posmatrača.

Konačno, **Poglavlje 4** dotiče se metodologije posmatranja izbora KDILJP-a, sa fokusom na posmatranju i promociji izbornog učešća osoba sa invaliditetom tokom izbornog ciklusa. Obrađuje predizbornu misiju za procjenu potreba, koja odlučuje da li će KDILJP posmatrati izbore i, ako hoće, u kom obimu i formatu; ulogu različitih raspoređenih analitičara i posmatrača; i postizborne aktivnosti za podršku zemljama u daljem postupanju u skladu sa izbornim ocjenama i preporukama KDILJP-a.

Prilozi sadrže izvode iz glavnih međunarodnih i regionalnih dokumenata koji se odnose na prava osoba sa invaliditetom, listu korisnih izvora, definicije osnovnih termina i spisak skraćenica.

E. Osnovni principi za posmatrača KDILJP-a

Prilikom procjene učešća osoba sa invaliditetom na izborima, KDILJP posvećuje posebnu pažnju određenim osnovnim principima koji su opisani u nastavku i detaljno razrađeni u sljedećim poglavljima:

- Potpuno i stvarno učešće osoba sa invaliditetom u izbornom procesu predstavlja centralnu komponentu OEBS-a i međunarodnih standarda, koji odražavaju pravo na opšte i jednako biračko pravo. Ravnopravnost i nediskriminacija su osnovni principi za učešće osoba sa invaliditetom na izborima i u politici.
- **Konvencija UN-a o pravima osoba sa invaliditetom stupila je na snagu 2008. godine i skoro je univerzalno primjenljiva.** Apsolutno je preusmjerila pristup invaliditetu sa medicinsko-humanitarnog modela na model zasnovan na ljudskim pravima. Sada je naglasak na olakšavanju ostvarivanja prava i podršci uključivanju i učešću.

- Osobe sa invaliditetom **ne treba smatrati homogenom grupom**. Osobe sa različitim vrstama invaliditeta imaju različite potrebe i mogu zahtijevati različite oblike pomoći i podrške.
- **Organizacije osoba sa invaliditetom treba pažljivo konsultovati i aktivno uključiti** u izradu i sprovođenje zakonodavstva i politika.
- **Nije prihvatljivo uskraćivanje i/ili ograničavanje prava glasa ili kandidovanje na osnovu** bilo koje vrste invaliditeta, uključujući intelektualne ili psihosocijalne smetnje.
- **Donošenje odluka uz podršku** znači da osoba može dobiti potrebnu pomoć u donošenju određenih odluka u životu, uključujući i tokom ostvarivanja prava glasa. Takvi mehanizmi treba da zamijene alternativne mehanizme za donošenje odluka, pružajući osobama sa invaliditetom neophodnu podršku za ostvarivanje njihovih izbornih i političkih prava bez nepotrebnih ograničenja.
- **Osnovne informacije o izborima treba da budu dostupne u više pristupačnih formata** koji mogu uključivati Brajevo pismo, štampu velikog formata, audio snimke, lako razumljive verzije i znakovni jezik. Ovo obuhvata informacije o tome kako učestvovati na izborima, kako podnijeti prigovore i žalbe, kao i rezultate i ažurirane informacije koje objavljuje izborna administracija.
- **Izborna kampanja treba da bude dostupna** osobama sa svim vrstama invaliditeta. Treba učiniti napor da se obezbijedi dostupnost sadržaja kampanje i izbornih materijala svima. **Državni mediji treba da obezbijede jednak pristup** informacijama i jednake mogućnosti za saopštavanje poruka za osobe sa invaliditetom.
- **Svi birački procesi treba da budu dostupni** osobama sa invaliditetom. To zahtijeva „univerzalni dizajn”, tako da svi ljudi proaktivno mogu da koriste okruženje i usluge, u najvećoj mogućoj mjeri, bez potrebe za prilagođavanjem. **To nalaže i „prihvatljiva prilagođavanja”** za posebne potrebe koje nijesu obuhvaćene univerzalnim dizajnom, kako bi se obezbijedilo da osobe sa invaliditetom mogu da ostvare prava na ravnopravnoj osnovi sa drugima.
- Osobe sa invaliditetom treba da budu u mogućnosti da glasaju bez pomoći ili uz pomoć osobe po njihovom izboru, **tajno i na redovnom biračkom mjestu**. Samo ako to nije moguće treba razmotriti alternativne metode glasanja kao što su glasanje putem mobilnog telefona ili pošte. Alternativne metode ne treba promovisati kao zamjenu za poboljšanje pristupa na biračkim mjestima, a ukoliko se one primjenjuju treba uvesti odgovarajuće zaštitne mjere.
- **Na dan izbora, posmatrači treba da provjere da li su informacije dostupne u više formata, da li su biračka mjesta fizički pristupačna, da li su dostupna** pomoćna sredstva i da li birač može da izabere ko će mu pomoći. Fizički pristup znači da birači sa invaliditetom mogu doći na biračko mjesto bez pomoći, da se mogu lako kretati po cijelom biračkom mjestu i da mogu popuniti glasački listić i glasati tajno i dostojanstveno. Pomoćna sredstva mogu da uključuju uputstvo za taktilno glasanje, uputstvo za glasanje pomoću Brajevog pisma i uveličavajuća stakla.
- **Svi članovi izborne posmatračke misije KDILJP-a procjenjuju inkluziju invaliditeta**, uključujući i analizu zakonskih propisa i prakse prije, tokom i nakon dana izbora.

- **KDILJP u svojim izbornim procjenama i preporukama promoviše** stvarno učešće osoba sa invaliditetom i aktivno uključuje organizacije osoba sa invaliditetom u postizborne aktivnosti kako bi one podržale dalje aktivnosti za sprovođenje preporuka.

Poglavlje 1: Obaveze OEBS-a i druge međunarodne obaveze i standardi

Ovo poglavlje razmatra različite stavove koje su različite međunarodne institucije zauzele tokom godina u vezi sa političkim uključivanjem osoba sa invaliditetom ali razmatra i trenutni okvir. Počinje sa obavezama OEBS-a, zatim razmatra univerzalne instrumente UN-a, a potom razmatra i druge regionalne instrumente. Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom, koja je skoro univerzalno primjenljiva i najsloženiji instrument sa najrazvijenijim standardima koji se odnose na političko učešće osoba sa invaliditetom detaljno je opisana u ovom poglavlju i na nju se upućuje u svim narednim djelovima priručnika.

Važno je napomenuti da jedan broj dokumenata OEBS-a promoviše da države učesnice treba da se pridržavaju univerzalnih - kao i određenih regionalnih instrumenata za ljudska prava. Na primjer, Helsinški završni akt iz 1975. godine obavezuje države da „djeluju u skladu sa Univerzalnom deklaracijom o ljudskim pravima” i da „ispunjavaju svoje obaveze utvrđene međunarodnim deklaracijama i sporazumima na terenu, uključujući, između ostalog, međunarodne sporazume o ljudskim pravima, kojim mogu biti obavezane”. Madridski dokument iz 1983. godine izričito je pozvao „države učesnice koje to još nijesu učinile, da razmotre mogućnost pristupanja sporazumima.” Kasniji dokumenti OEBS-a ponavljaju

važnost pristupanja međunarodnim ugovorima o ljudskim pravima, pratećim fakultativnim protokolima i Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima (EKLP) iz 1950. godine.

A. OSCE Commitments

Obaveze OEBS-a priznaju da su „pluralistička demokratija i vladavina prava od suštinskog značaja za obezbjeđivanje poštovanja svih ljudskih prava i osnovnih sloboda.”⁴ Naglašavaju da je „demokratija najbolja zaštita slobode izražavanja, tolerancije za sve grupe društva i jednakih mogućnosti za svaku osobu.”⁵

Osnov konkretnih obaveza o demokratskim izborima je OEBS-ov Dokument iz Kopenhagena iz 1990. godine kojim se sve države učesnice obavezuju da „garantuju opšte i jednako biračko pravo punoljetnim građanima” (stav 7.3) i da „poštuju pravo građana da se kandiduju za političku ili javnu funkciju, pojedinačno ili kao predstavnici političkih stranaka ili organizacija, bez diskriminacije” (stav 7.5). Značajan naglasak je stavljen na sve građane i nediskriminaciju, uključujući i osobe sa invaliditetom. Važno je to što se navodi da su „sve osobe jednake pred zakonom i da imaju pravo na jednaku zakonsku zaštitu bez diskriminacije. U tom smislu, zakon će zabraniti svaku diskriminaciju i jemčiti svim osobama ravnopravnu i stvarnu zaštitu od diskriminacije po bilo kom osnovu” (stav 5.9). Dalje se napominje da će „države učesnice obezbijediti da ostvarivanje svih gore navedenih ljudskih prava i osnovnih sloboda neće podlijegati bilo kakvim ograničenjima osim onih koja su predviđena zakonom i koja su u skladu sa njihovim obavezama prema međunarodnom pravu, a naročito prema Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima, kao i obavezama preuzetim na međunarodnom nivou... U demokratskom društvu, svako ograničenje prava i sloboda mora se odnositi na jedan od ciljeva važećeg zakona i biti striktno srazmjerno ciljevima tog zakona” (stav 24).

Godinu dana kasnije, odnosno 1991. godine, države učesnice OEBS-a izričito su preuzele obaveze u pogledu invaliditeta. U Moskvi su se države učesnice OEBS-a obavezale da „obezbjede zaštitu ljudskih prava osoba sa invaliditetom” i, što je još važnije da „preduzmu korake kako bi obezbijedile jednake mogućnosti tih osoba da u potpunosti učestvuju u životu svog društva”. Obavezale su se i da „promovišu odgovarajuće učešće takvih osoba u donošenju odluka u oblastima koja se tiču njih”, što uključuje izborne zakone, propise i politike, kao i da „podstaknu povoljne uslove za pristup osobama sa invaliditetom javnim zgradama i uslugama, stanovanju, saobraćaju i kulturnim i rekreativnim aktivnostima” što uključuje pristup biračkim mjestima, kampanjama i drugim prostorijama tokom izbora.

Države učesnice OEBS-a su se izričito obavezale da prate izborne preporuke KDILJP-a. Države učesnice naglasile su značaj praćenja na Istanbulskom samitu 1999. godine. KDILJP uključuje pitanja vezana za učešće osoba sa invaliditetom na izborima u svoju procjenu izbornih procesa i preporuke koje nakon toga slijede. KDILJP takođe čini napore da obezbijedi da se u aktivnostima praćenja uzimaju u obzir njihova prava na učešće.

4 Dokument iz Kopenhagena usvojen 1990. godine. Dostupno na <https://www.osce.org/odihr/elections/14304?download=true>

5 Pariska povelja za novu Evropu iz 1990. godine. Dostupno na <http://www.osce.org/mc/39516?download=true>.

B. Univerzalni instrumenti

Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima

Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima iz 1966. godine predviđa, u članu 25, pravo na učešće na izborima „bez nerazumnih ograničenja”. Član 2 zahtijeva od država da „poštuju i obezbjeđuju na svojoj teritoriji i pod svojom jurisdikcijom prava priznata u ovom sporazumu svim pojedincima, bez razlike bilo koje vrste, kao što su rasa, boja kože, pol, jezik, vjeroispovijest, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno porijeklo, imovina, rođenje ili drugi status”. Iako invaliditet nije izričito pomenut, opravdano se može smatrati obuhvaćenim kao „drugi status”, naročito u svjetlu kasnije Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom.

Trideset godina kasnije, 1996. godine, ugovorno tijelo Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, Odbor za ljudska prava, izdao je autoritativno tumačenje člana 25 u Opštem komentaru broj 25. U njemu se navodi da „pomoć pružena osobama sa invaliditetom, slijepim ili nepismenim osobama treba da bude nezavisna”. Takođe se navodi da je „nerazumno ograničiti biračko pravo na osnovu tjelesnog invaliditeta.” Međutim, u vezi sa mentalnim smetnjama, navodi se da „... utvrđena smetnja mentalnog zdravlja može biti osnov za uskraćivanje biračkog prava ili obavljanje službene funkcije”.⁶ Ovo ograničenje na osnovu smetnje mentalnog zdravlja se od tada, prema Konvenciji o pravima osoba sa invaliditetom, smatra oblikom diskriminacije.

Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom

Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom je revolucionarni sporazum koji ojačava ljudska prava osoba sa invaliditetom i posljedne obaveze države, uključujući i izričito upućivanje na političko učešće. Iako nije uvela nova prava osoba sa invaliditetom, Konvencija je obilježila suštinsku promjenu u načinu definisanja invaliditeta i naglasku koji stavlja na ravnopravnost i potpuno učešće osoba sa invaliditetom u njihovom društvu. Prema Konvenciji, uskraćivanje različitih oblika prihvatljivih prilagođavanja neophodnih da bi se obezbijedilo takvo učešće, uključujući i na izborima, može da predstavlja oblik diskriminacije. Glavna prava koja se odnose na izbore, a koja su sadržana u Konvenciji o pravima osoba sa invaliditetom obuhvataju: prava osoba sa invaliditetom da u potpunosti učestvuju na izborima kao kandidati i birači, bez izuzetka; pravo na stvarno vršenje funkcije i vršenje svih javnih funkcija na svim nivoima vlasti; pravo na fizički pristup, kao i pristup izbornim informacijama i procesima, strankama i kampanji; i pravo na pomoć odabrane osobe prilikom glasanja. Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom takođe zahtijeva prikupljanje razvrstanih podataka, kao i uključivanje osoba sa invaliditetom u formulisane politika i zakonskih propisa koji utiču na njihovo učešće. U skladu sa ovim principom, pokret za prava osoba sa invaliditetom aktivno je učestvovao u izradi same Konvencije.

⁶ Stavovi 20, 10 i 4, Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, Opšti komentar br. 25, Odbor za ljudska prava. Dostupno na: <https://www.refworld.org/docid/453883fc22.html>

Od 2017. godine, ugovor je potpisalo više od 170 država, što znači da uživa skoro univerzalno priznanje.⁷ Sve države učesnice OEBS-a su se obavezale na poštovanje ugovora, izuzev Svete Stolice, Lihtenštajna i Tadžikistana. Pet drugih država učesnica OEBS-a (Irska, Kirgistan, Monako, Sjedinjene Države i Uzbekistan) još uvijek nijesu formalno potvrdile, pristupile ili ratifikovale ugovor, ali su potpisale inicijalnu obavezu što ih obavezuje da se pridržavaju opšteg predmeta i svrhe Konvencije. U decembru 2010. godine, Evropska unija zvanično je potvrdila Konvenciju o pravima osoba sa invaliditetom čineći je tako prvim osnovnim međunarodnim ugovorom o ljudskim pravima koji je ratifikovala regionalna organizacija.

Za svrhu praćenja sprovođenja Konvencije, osnovan je Odbor za prava osoba sa invaliditetom (Odbor Konvencije) kao tijelo koje čine nezavisni stručnjaci iz različitih država učesnica.⁸ Odbor izdaje autoritativna tumačenja ugovora putem svojih *opštih komentara*.⁹ Takođe daje predloge i preporuke državama potpisnicama koje su dužne da podnose Odboru redovne izvještaje o načinu na koji se ugovorna prava ostvaruju u njihovoj zemlji.¹⁰ **Zaključna zapažanja** Odbora o izvještajima država potpisnica pružaju dalja uputstva o obimu i primjeni ugovora. Druga glavna funkcija Odbora je njegova nadležnost da razmatra pojedinačne žalbe u vezi sa navodnim kršenjima Konvencije od strane država potpisnica Fakultativnog protokola uz Konvenciju.¹¹ Takve žalbe mogu se podnijeti samo kada su iscrpljeni domaći pravni lijekovi. Sudska praksa nadzornih organa, kao što je Odbor UN-a za Konvenciju, stoga postaje dio međunarodnih standarda koji se razvijaju.

S obzirom na značaj i sveobuhvatnost Konvencije, korisno je istaknuti neke od osnovnih komponenti koje se odnose na učešće na izborima uopšte, prije nego što predemo na član 29 kojim se utvrđuju posebne obaveze u pogledu izbora.

Osnove ugovora

Preambula Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom prepoznaje da je „invaliditet koncept koji se razvija i da je rezultat interakcije između osoba sa invaliditetom i stavova i prostornih prepreka koje ometaju njihovo potpuno i stvarno učešće u društvu na ravnopravnoj osnovi sa drugima”. Umjesto medicinsko-humanitarnog pristupa invaliditetu, okvir je čvrsto ukorijenjen u ljudskim pravima i obavezama države da ukloni prepreke i izvrši prilagođavanja kako bi se stvorila ravnopravnija društva i izbjegla diskriminacija. Fokus, prema tome, nije u tome da se osoba sa invaliditetom uklopi u društvo, već na potrebi da se društva prilagode individualnim razlikama i potrebama.

7 Spisak država potpisnica Međunarodne konvencije o pravima osoba sa invaliditetom dostupan je na <http://indicators.ohchr.org/>

8 <http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CRPD/Pages/CRPDIndex.aspx> .

9 Do sada, Odbor je izdao četiri opšta komentara uključujući ravnopravno priznavanje pred zakonom (član 12) i pristupačnost (član 9). Opšti komentari dostupni su na <http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CRPD/Pages/GC.aspx>

10 Države moraju podnijeti prvi izvještaj dvije godine nakon prihvatanja Konvencije, a zatim svake četiri godine.

11 Od aprila 2017. godine, 91 država potpisala je Fakultativni protokol uz Konvenciju o pravima osoba sa invaliditetom. Dostupno na https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=IV-15-a&chapter=4&clang=_en.

Diskriminacija

Diskriminacija je sveobuhvatno definisana kao „bilo kakva razlika, isključivanje ili ograničenje na osnovu invaliditeta koje ima za cilj ili rezultira umanjnjem ili poništenjem priznavanja, uživanja ili vršenja, na jednakim osnovama sa drugima, svih ljudskih prava i osnovnih sloboda na političkom, ekonomskom, socijalnom, kulturnom, građanskom ili bilo kojem drugom polju. Obuhvata sve oblike diskriminacije, uključujući odbijanje prihvatljivog prilagođavanja” (čl. 1 i 2).

Države koje su ratifikovale ili pristupile ugovoru dužne su da „preduzmu sve odgovarajuće mjere, uključujući i zakonodavstvo, da izmijene ili ukinu postojeće zakone, propise, običaje i praksu koja predstavlja diskriminaciju osoba sa invaliditetom” (član 4.1 (b)). Takođe moraju da „preduzmu sve odgovarajuće mjere da ukinu diskriminaciju na osnovu invaliditeta od strane bilo koje osobe, organizacije ili privatnog preduzeća” (član 4.1 (e)). Stoga, država takođe treba da preduzme mjere kako bi obezbijedila da civilno društvo i privatni subjekti ne diskriminišu osobe sa invaliditetom u pogledu njihovih prava na političko učešće.

Razvrstani podaci

Podaci razvrstani prema invaliditetu od suštinskog su značaja za identifikaciju stepena učešća i prepreka za pristup. Član 31 obavezuje države da „prikupe odgovarajuće informacije, uključujući statističke i istraživačke podatke, ... da formulišu i primjenjuju politike kojima se sprovodi ova konvencija”. Dalje se navodi da podaci treba da budu „razvrstani, prema potrebi” i distribuirani. Da bi se obezbijedila najveća korist od podataka, oni se dalje mogu razvrstati prema drugim kategorijama kao što su rod, etnička pripadnost, starost ili društvena grupa.

Konsultovanje osoba sa invaliditetom

Države treba aktivno i značajno da uključe osobe sa invaliditetom. U članu 4.3 se napominje da „prilikom izrade i sprovođenja zakonodavstva i politika za sprovođenje ove Konvencije, kao i u drugim postupcima donošenja odluka koje se tiču pitanja koja se odnose na osobe sa invaliditetom, države potpisnice dužne su da neposredno konsultuju i aktivno uključe osobe sa invaliditetom, uključujući djecu sa invaliditetom, preko svojih predstavničkih organizacija.” U drugom Opštem komentaru Odbora pominju se značajne mogućnosti za doprinos u izradi, komentaranju, podnošenju predloga i podizanju svijesti.

Pristupačnost, univerzalni dizajn i prihvatljiva prilagođavanja

Pristupačna sredina, infrastruktura i mediji često se prepoznaju kao preuslovi za ostvarivanje drugih prava propisanih Konvencijom.¹² Članom 9 od država se zahtijeva da „preduzmu odgovarajuće mjere kako bi osobama sa invaliditetom obezbijedile pristup, na jednakim osnovama s drugima, fizičkom okruženju, ... informacijama i komunikacijama ... i drugim objektima koji su otvoreni za građane, kao i uslugama koje se pružaju građanima”. Od država se takođe zahtijeva da izrade, promovišu i prate sprovođenje minimalnih

¹² Odbor za prava osoba sa invaliditetom, Opšti komentar br. 2 (2014).

standarda i smjernica za pristupačnost objekata koji su otvoreni za građane, kao i usluga koje se pružaju građanima”.

Pored toga, u članu 21 se zahtijeva da države „preduzmu sve odgovarajuće mjere kako bi obezbijedile da osobe sa invaliditetom mogu da ostvare pravo na slobodu izražavanja i mišljenja, uključujući i slobodu traženja, primanja i prenošenja informacija i ideja na ravnopravnoj osnovi s drugima i kroz sve oblike komunikacije po svom izboru”. Ranije u ugovoru, „komunikacija” je sveobuhvatno definisana tako da obuhvata „jezike, prikaz teksta, Brajevo pismo, taktilne komunikacije, štampu velikog formata, pristupačne multimedije, pisane i audio materijale, jednostavan jezik, glasovno čitanje, kao i augmentativne i alternativne načine, sredstva i formate komunikacije, uključujući pristupačnu informacionu i komunikacionu tehnologiju”.

Dva ključna koncepta utvrđena na početku ugovora usko su povezana sa obavezom da se obezbijede pristupačna okruženja: **univerzalni dizajn i prihvatljivo prilagođavanje**.¹³ „Univerzalni dizajn” definisan je kao „dizajn proizvoda, okruženja, programa i usluga koje mogu da koriste svi ljudi, u najvećoj mogućoj mjeri, bez potrebe za prilagođavanjem ili specijalizovanim dizajnom”. Na primjer, to bi značilo da su svi izborni materijali dizajnirani tako da budu dostupni osobama sa različitim vrstama invaliditeta. Ovo je proaktivan pristup pristupačnosti.

Drugi Opšti komentar Odbora detaljnije navodi da je uspostavljanje univerzalnog dizajna postepen proces, a naglasak je stavljen na usklađenost ugovora za nove proizvode i usluge. Napominje se da „svi novi objekti, infrastruktura, kapaciteti, dobra, proizvodi i usluge moraju biti dizajnirani na način koji ih čini potpuno dostupnim osobama sa invaliditetom, u skladu sa principima univerzalnog dizajna”. Ipak, dok se univerzalni dizajn može postepeno primjenjivati, države takođe treba da utvrde konačne vremenske rokove i izdvoje odgovarajuća sredstva za uklanjanje postojećih barijera. Prema riječima Odbora, ove barijere „treba da budu uklonjene na kontinuiran i sistematski način, postepeno ali trajno”.

Drugi ključni koncept je „prihvatljivo prilagođavanje” koji se odnosi na pojedince koji u određenom okruženju možda imaju potrebe koje prevazilaze standarde pristupačnosti. Ovo se definiše kao „neophodna i odgovarajuća izmjena i prilagođavanje koje ne nameće nesrazmjerno ili nepotrebno opterećenje, gdje je to neophodno u određenom slučaju, kako bi se osobama sa invaliditetom obezbijedilo uživanje ili ostvarivanje svih ljudskih prava i osnovnih sloboda na ravnopravnoj osnovi s drugima”. U praktičnom smislu to znači da osoba sa invaliditetom može da zahtijeva dodatne mjere, pored opštih pravila o pristupačnosti.

Obezbeđivanje tumačenja pomoću znakovnog jezika može da predstavlja mjeru pristupačnosti ili mjeru prihvatljivog prilagođavanja, u zavisnosti od situacije. Na primjer, možda postoje različiti zahtjevi za različite političke stranke. Za velike političke stranke, upotreba tumačenja pomoću znakovnog jezika na glavnim sastancima može se posmatrati kao mjera pristupačnosti. To možda nije slučaj za manje stranke, zbog finansijskih ograničenja. Istovremeno,

¹³ Član 2 Konvencije.

ukoliko je osoba kojoj je potrebno tumačenje pomoću znakovnog jezika zainteresovana da prisustvuje malom skupu, obezbjeđivanje tumačenja biće mjera prihvatljivog prilagođavanja, a ne opšti uslov za pristupačnost.

Države imaju obavezu da obezbijede univerzalni dizajn i prihvatljivo prilagođavanje. Drugi Opšti komentar Odbora upućuje na to da „budući da je pristupačnost preduslov da osobe sa invaliditetom samostalno žive... i da u potpunosti učestvuju u društvu, uskraćivanje pristupa fizičkom okruženju, prevozu, informacionim i komunikacionim tehnologijama, kao i objektima i uslugama otvorenim za javnost treba posmatrati u kontekstu diskriminacije.”

Što se tiče izbora, drugi Opšti komentar Odbora posebno naglašava da „osobe sa invaliditetom neće biti u mogućnosti da ravnopravno i stvarno koriste ta prava [član 29] ako države potpisnice nijesu obezbijedile da su postupci, objekti i materijali za glasanje prikladni, pristupačni i jednostavni za razumijevanje i korišćenje. Takođe je važno da politički sastanci budu pristupačni, isto kao i materijali koje koriste i sačinjavaju političke stranke ili pojedini kandidati koji učestvuju na javnim izborima. U suprotnom, osobe sa invaliditetom su lišene prava na učešće u političkom procesu na ravnopravnoj osnovi.”

Konvencija zahtijeva od država da prate primjenu standarda za pristupačnost. Drugi Opšti komentar Odbora ukazuje na to da države treba da „ustopave efikasna tijela za praćenje sa adekvatnim kapacitetima i odgovarajućim ovlašćenjima kako bi se obezbijedili sprovođenje i primjena planova, strategija i standardizacije”.

Podizanje svijesti i borba protiv prevladavajućih stereotipa

Promovisanje stvarnog učešća osoba sa invaliditetom često ometaju dominantni stereotipi. Konvencija o ljudskim pravima utvrđuje snažnu obavezu u pogledu potrebe „da podstakne poštovanje prava i dostojanstva osoba sa invaliditetom” i „da se bori protiv stereotipa, predrasuda i štetnih praksi”. To podrazumijeva „podsticanje svih organa medija da prikazuju osobe sa invaliditetom na način koji je u skladu sa svrhom” Konvencije. Osobe sa invaliditetom naročito treba da budu prikazane u medijima kako učestvuju u politici na ravnopravnoj osnovi.

Poslovna sposobnost na jednakoj osnovi s drugima

U praktičnom smislu, ograničenje poslovne sposobnosti znači da se osoba smatra nesposobnom da donosi odluke u svim ili nekim oblastima svog života, a ovo ograničenje može biti djelimično ili potpuno. U tim slučajevima, zakonska prava se prenose na staratelja, koji je imenovan da vrši sva ili neka prava u ime osobe. Konvencija ne podržava ovaj pristup. Umjesto oduzimanja poslovne sposobnosti i zamjenskog donošenja odluka, Konvencija se fokusira na pružanje podrške osobama sa invaliditetom u ostvarivanju njihovih zakonskih prava, uključujući njihovo učešće na izborima. Član 12 obavezuje države da „priznaju da osobe sa invaliditetom uživaju poslovnu sposobnost na ravnopravnoj osnovi s drugima u svim aspektima života”. Član ne predviđa izuzetke, već navodi da države „preduzimaju odgovarajuće mjere kako bi osobama sa invaliditetom omogućile pristup podršci koja im može biti potrebna u ostvarivanju njihove poslovne sposobnosti”. „Donošenje odluka uz

podršku” znači da osoba može dobiti neophodnu pomoć za donošenje određenih odluka, uključujući i pomoć prilikom ostvarivanja izbornih prava. Za osobu sa intelektualnim smetnjama, na primjer, ovaj mehanizam može značiti da sud odredi osobu ili grupu osoba da savjetuju osobu sa invaliditetom i da mu/joj pomognu da shvati izborni proces i posljedice svojih odluka, uključujući i glasanje. Licu koje je izabrano da pomogne treba zakonski dozvoliti da pomogne u procesu glasanja.

Stoga je Odbor Konvencije vrlo jasno saopštio da ugovor ne dozvoljava oduzimanje poslovne sposobnosti na osnovu mentalnih ili intelektualnih smetnji. Jasno je da ni opšte niti pojedinačne sudske odluke nijesu prihvatljiv osnov za oduzimanje prava glasa. U predmetu Bujdoso i pet drugih protiv Mađarske, iz 2011. godine, Odbor je razmatrao slučaj u kojem su osobe sa intelektualnim smetnjama stavljene pod djelimično ili puno starateljstvo, a njihova imena su automatski brisana iz biračkog spiska. Odbor je zaključio da „isključivanje prava glasa na osnovu percipiranih ili stvarnih psihosocijalnih ili intelektualnih smetnji, uključujući ograničenje prema pojedinačnoj procjeni, predstavlja diskriminaciju po osnovu invaliditeta”. Ovaj stav ponovo je potvrđen u prvom Opštem komentaru Odbora.

Političko učešće

Što se tiče izbornog učešća, centralni dio Konvencije je član 29 koji govori o političkom učešću. On obavezuje države da preduzimaju pasivne i aktivne mjere, odnosno ne samo da jemče prava već i da preduzimaju aktivne mjere kako bi stvorile okruženje koje vodi ka potpunom učešću. Član 29 počinje formulisanjem opšte obaveze država da „obezbjede da osobe sa invaliditetom mogu stvarno i potpuno učestvovati u političkom i javnom životu na ravnopravnoj osnovi s drugima.” Važno je da se ne predviđaju nikakvi izuzeci zasnovani na vrsti invaliditeta.

Član 29 izričito propisuje neke od načina da se to postigne, uključujući „obezbjedivanje da su procedure glasanja, sadržaji i materijali adekvatni, dostupni, lako razumljivi i jednostavni za korišćenje”. U nastavku se navodi „garantovanje slobodnog izražavanja volje osoba sa invaliditetom kao birača i za tu svrhu, gdje je to neophodno, na njihov zahtjev, pružanje pomoći osobama sa invaliditetom u glasanju od strane osobe po sopstvenom izboru.”

Član 29 takođe obavezuje države da „aktivno promovišu” šire učešće osoba sa invaliditetom u javnim poslovima. To obuhvata i „učešće u nevladinim organizacijama i udruženjima koja se bave javnim i političkim životom zemlje, kao i aktivnostima i administracijom političkih stranaka”.

„Prema članu 29, osobe sa invaliditetom ne samo da imaju pravo, već i „mogućnost” da biraju i budu birane. Ovim se utvrđuje obaveza država potpisnica da usvajanjem pozitivnih mjera jemče da sva lica koja imaju biračko pravo dobiju stvarnu priliku da ga i ostvare. Shodno tome, nije dovoljno formalno dodijeliti biračko pravo osobama sa invaliditetom; države takođe moraju da obezbijede da osobe sa invaliditetom zaista mogu da ostvare svoje biračko pravo, na primjer tako što će učiniti biračka mjesta dostupnim za korisnike invalidskih kolica, olakšati upotrebu pomoćnih sredstava za glasanje

kako bi osobe sa oštećenjem vida mogle da glasaju nezavisno ili dozvoliti da osobama sa invaliditetom prilikom glasanja pomažu osobe po njihovom izboru.”
- Kancelarija Visokog komeserijata za ljudska prava UN-a (KVKLJP)

Konvencija iz 2011. godine, član 29 – Učešće u političkom i javnom životu

- „Države potpisnice jemče osobama sa invaliditetom politička prava i mogućnost da uživaju u njima na ravnopravnoj osnovi sa drugima i obavezuju se da će:
- (a) Obezbijediti da osobe sa invaliditetom mogu stvarno i potpuno učestvovati u političkom i javnom životu na ravnopravnoj osnovi s drugima, neposredno ili putem slobodno izabраниh predstavnika, uključujući pravo i mogućnost osoba sa invaliditetom da biraju i budu izabrane, između ostalog tako što će:
 - (i) obezbijediti da su procedure, objekti i materijali za glasanje odgovarajući, dostupni, lako razumljivi i jednostavni za korišćenje;
 - (ii) zaštititi prava osoba sa invaliditetom da glasaju tajnim glasanjem na izborima i javnim referendumima bez zastrašivanja, kao i da se kandiduju za izbore, da stvarno obavljaju funkcije i vrše sve javne funkcije na svim nivoima vlasti, omogućavajući korišćenje pomoćnih i novih tehnologija gdje je to prikladno;
 - (iii) jemčiti slobodno izražavanje volje osoba sa invaliditetom kao birača i u tu svrhu, po potrebi, na njihov zahtjev, omogućiti im pomoć osobe po sopstvenom izboru prilikom glasanja;
 - (b) Aktivno promovisati okruženje u kojem osobe sa invaliditetom mogu stvarno i potpuno učestvovati u vođenju javnih poslova bez diskriminacije i na ravnopravnoj osnovi sa drugima i podsticati njihovo učešće u javnim poslovima, uključujući:
 - (i) Učešće u nevladinim organizacijama i udruženjima koja se bave javnim i političkim životom zemlje i u aktivnostima i upravljanju političkim strankama.
 - (ii) Formiranje i pridruživanje organizacijama osoba sa invaliditetom radi zastupanja osoba sa invaliditetom na međunarodnom, nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou.”

C. Ostali regionalni instrumenti

Ovo poglavlje govori o četiri glavne regionalne međuvladine organizacije čiji su članovi države učesnice OEBS-a, a te organizacije posjeduju instrumente za inkluziju invaliditeta. To su Savjet Evrope, Evropska unija (EU), Zajednica nezavisnih država (ZND) i Organizacija američkih država (OAD).

Savjet Evrope

Evropska konvencija o ljudskim pravima (EKLJP) sadrži obavezujuće odredbe o pravu na „slobodne izbore” (član 3 protokola 1). Većina država učesnica OEBS-a takođe su članice Savjeta Evrope i stoga je EKLJP obavezujuća za njih. Nakon ratifikacije, njeni protokoli su takođe obavezujući za njih, kao i drugi sporazumi koje je usvojio Savjet Evrope, a koji mogu

uključivati i obaveze vezane za izbore. Kao i Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, EKLJP zabranjuje diskriminaciju i, mada ne upućuje izričito na invaliditet, uopšteno se poziva na „drugi status” (član 14). Ne postoji konkretan ugovor Savjeta Evrope o pravima osoba sa invaliditetom.

Istovremeno, razni organi Savjeta Evrope donijeli su presude ili preporuke o daljoj izradi standarda koji se odnose na invaliditet. One uključuju presude Evropskog suda za ljudska prava (ESLJP), preporuke koje su usvojili Komitet ministara (najviše političko tijelo Savjeta Evrope, sa preporukama usvojenim konsenzusom svih 47 država članica), Parlamentarna skupština Savjeta Evrope (PSSE) i Evropska komisija za demokratiju kroz zakon (savjetodavno tijelo za ustavna pitanja, inače poznato kao Venecijanska komisija).

Komitet ministara je 2006. godine izdao (neobavezujuću) preporuku o „Akcionom planu Savjeta Evrope za promovisanje prava i puno učešće osoba sa invaliditetom u društvu” (2006-2015).¹⁴ Istaknuto je da „osobe sa invaliditetom treba da imaju priliku da utiču na sudbinu svojih zajednica. Stoga je važno da osobe sa invaliditetom budu u mogućnosti da ostvaruju svoje biračko pravo i učestvuju u političkim i javnim aktivnostima.”¹⁵ Preporuka je uključivala posebne mjere vezane za obezbjeđivanje dostupnosti procedura i objekata za glasanje, pružanje pomoći odabrane osobe, dostupnost informacija u alternativnim formatima kao i promovisanje i konsultovanje sa organizacijama koje predstavljaju osobe sa invaliditetom.

Sudska praksa Evropskog suda za ljudska prava ne odražava u potpunosti pristup Konvencije po pitanju poslovne sposobnosti. Evropski sud za ljudska prava dozvoljava ograničenje poslovne sposobnosti u pogledu biračkog prava ako ograničenje izrekne sud nakon pojedinačne procjene. Ovo je u suprotnosti sa Konvencijom o pravima osoba sa invaliditetom, koja afirmiše pravo osoba sa invaliditetom na poslovnu sposobnost na ravnopravnoj osnovi sa drugima i smatra bilo kakvo ograničenje u tome diskriminacijom. Prema Konvenciji, države imaju obavezu da pruže podršku osobama kojima je potrebna pomoć u vršenju njihove poslovne sposobnosti. To podržano donošenje odluka veoma je različito od zamjenskog donošenja odluka jer poslovna sposobnost osobe ostaje netaknuta u svim oblastima života.

Evropski sud za ljudska prava je 2010. godine postupao u predmetu Alajosa Kisa protiv Mađarske koji se odnosi na oduzimanje biračkog prava na osnovu smetnji mentalnog zdravlja.¹⁶ Odluka suda je ograničila osnov za oduzimanje biračkog prava na osnovu smetnji mentalnog zdravlja tako da ono zavisi od pojedinačne odluke suda, pri čemu nije potpuno zabranjeno. Sud je izjavio da se „nediskriminatorno oduzimanje glasačkih prava, bez pojedinačne sudske procjene i isključivo na osnovu smetnji mentalnog zdravlja zbog kojih je

14 Dostupno na <http://www.coe.int/en/web/disability/action-plan-2006-2015>

15 Savjet Evrope, Komitet ministara, Preporuka REC (2006) 5 Komiteta ministara državama članicama o Akcionom planu Savjeta Evrope za promovisanje prava i potpuno učešće osoba sa invaliditetom u društvu: poboljšanje kvaliteta života osoba sa invaliditetom u Evropi za period 2006-2015. godine. https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805af657

16 Vidjeti *Alajos Kis protiv Mađarske*, presuda, 20. maj 2010. godine (Predstavka br. 38832/06). Izvor: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-98800%22%5D%7D>

potrebno djelimično starateljstvo, ne može smatrati kompatibilnim sa legitimnim osnovama za ograničavanje prava glasa”.

„Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom ne navodi nijedan izuzetak od prava koja propisuje. Naprotiv, ona propisuje da državni organi „priznaju da osobe sa invaliditetom uživaju poslovnu sposobnost na ravnopravnoj osnovi sa drugima u svim aspektima života” ... [nema] prostora za postupke u kojim sudije ili ljekari procjenjuju sposobnost osobe da glasa i zatim daju ili ne daju zeleno svjetlo. Pošto ne ispitujemo sposobnosti osoba koje nemaju invaliditet, to bi predstavljalo očiglednu diskriminaciju ... Konvencija obavezuje vlade da obezbijede da se takva pomoć pruži ako je potrebna, uključujući i ostvarivanje biračkog prava. Postoji ogromna razlika između ovog pristupa i jednostavnog uskraćivanja nećijih prava. Ovo je osnovna promjena koju donosi Konvencija UN-a.”

- *Komesar Savjeta Evrope za ljudska prava, mart 2011. godine*

U novembru 2011. godine, Komitet ministara Savjeta Evrope je usvojio preporuku o učešću osoba sa invaliditetom u političkom i javnom životu.¹⁷ Naglašen je stav Konvencije protiv ograničenja biračkog prava na osnovu smetnji mentalnog zdravlja, navodeći da treba da postoji nediskriminacija u ostvarivanju poslovne sposobnosti i da „države članice treba da obezbijede da njihovo zakonodavstvo, na svim nivoima, ne sadrži odredbe koje osobama sa invaliditetom uskraćuju biračko pravo ili pravo kandidovanja na izborima”. Ponovljene su glavne odredbe o pristupačnosti i pomoći lično odabrane osobe. uz isticanje uključivanja osoba sa invaliditetom u donošenje odluka i potrebe za „pouzdanim i uporedivim informacijama i statistikom”. U preporuci se takođe navodi da „države članice treba da zahtijevaju od političkih stranaka, udruženja, radio-difuznih korporacija i drugih organa koji primaju državne subvencije ili finansijska sredstva da budu odgovorni za aktivne usvojene mjere kako bi obezbijedile da osobe sa invaliditetom imaju pristup informacijama o političkim debatama, kampanjama i događajima koji pripadaju njihovom području djelovanja.”

Nakon toga, u decembru 2011. godine Venecijanska komisija je izmijenila svoj stav o izbornom učešću osoba sa invaliditetom tako što je izmijenila i dopunila svoj raniji Kodeks dobre prakse u izbornim pitanjima (prvobitno objavljen 2002. godine). Prvobitni Kodeks dobre prakse dozvolio je da osobe za koje je sud utvrdio da imaju smetnje mentalnog zdravlja budu lišene biračkog prava.¹⁸ Izmijenjena i dopunjena interpretativna deklaracija iz 2011. godine uz Kodeks dobre prakse u izbornim pitanjima o učešću osoba sa invaliditetom na izborima sadrži drugačiji stav iako i dalje postoje određene nejasnoće (s obzirom na različite stavove ESLJP i Konvencije).¹⁹ Navedeno je sljedeće: „Opšte biračko pravo je temeljno nečelo

17 Preporuka CM/REC (2011) 14 Komiteta ministara državama članicama o učešću osoba sa invaliditetom u političkom i javnom životu. https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=0900016805cbe4e.

18 Prvobitni Kodeks dobre prakse propisuje da lišenje biračkog prava i prava osobe da bude birana na osnovu nalaza o smetnji mentalnog zdravlja može biti „izrečeno isključivo odlukom suda”. Venecijanska komisija, Kodeks dobre prakse u izbornim pitanjima, 1. id. Dostupno na: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=C-DL-AD\(2002\)023rev2-cor-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=C-DL-AD(2002)023rev2-cor-e)

19 Izmijenjena i dopunjena interpretativna deklaracija Venecijanske komisije o učešću osoba sa invaliditetom na izborima uz Kodeks dobre prakse u izbornim pitanjima, 2011. godine. Dostupno na: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?ref=cdl-ad\(2011\)045&lang=EN](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?ref=cdl-ad(2011)045&lang=EN)

evropskog izbornog nasljeđa. Osobe sa invaliditetom ne smiju biti diskriminirane u tom pogledu, u skladu sa članom 29 Konvencije o ljudskim pravima i sudskom praksom Evropskog suda za ljudska prava.” Izmijenjena i dopunjena interpretativna deklaracija takođe se odnosi na pristupačnost procedura i objekata za glasanje, dostupnost informacija u alternativnim formatima, pomoćne tehnologije i pomoć lično izabrane osobe.

Preporuke Komiteta ministara i tumačenja Venecijanske komisije ukazuju na evolucionu pristup koji je u skladu sa Konvencijom; međutim, ovo tek treba provjeriti u kasnijoj sudskoj praksi Evropskog suda za ljudska prava.

Takav trend evidentan je u kasnijim strateškim dokumentima Savjeta Evrope. U novembru 2016. godine Savjet Evrope usvojio je Strategiju o pravima osoba sa invaliditetom za period 2017-2023. godine,²⁰ sa naglaskom na tumačenje tih prava u svjetlu Konvencije. Utvrđeno je pet prioritarnih oblasti: ravnopravnost, nediskriminacija, podizanje svijesti, dostupnost i ravnopravno priznavanje pred zakonom. Strategija naglašava da osobe sa invaliditetom treba da uživaju jednako priznanje pred zakonom i da bi zamjensko donošenje odluka trebalo zamijeniti podržanim odlučivanjem. U martu 2017. godine, Parlamentarna skupština Savjeta Evrope usvojila je Rezoluciju 2155(2017) o „političkim pravima osoba sa invaliditetom: demokratsko pitanje”, na osnovu izvještaja koji je pripremio Odbor za ravnopravnost i nediskriminaciju.²¹ Rezolucija razrađuje izazove i dobre prakse u državama članicama Savjeta Evrope i ponavlja poziv Parlamentarne skupštine Savjeta Evrope da se umjesto zamjenskog odlučivanja koriste mehanizmi podržanog odlučivanja.²²

Evropska unija

Posvećenost EU pravima osoba sa invaliditetom potvrđena je ratifikacijom Konvencije 2010. godine. Pravo građana EU da glasaju na evropskim i opštinskim izborima utemeljeno je u Ugovoru o funkcionisanju Evropske unije, kao i Povelji EU o osnovnim pravima. Član 21 Povelje se odnosi na nediskriminaciju u svim oblastima djelovanja EU, uključujući i na izborima. Evropska strategija o invaliditetu za period 2010-2020. godine postavlja cilj postizanja „potpunog učešća osoba sa invaliditetom tako što će im omogućiti da uživaju sve prednosti državljanstva EU i ukloniti administrativne barijere i barijere u pogledu stava prema potpunom i ravnopravnom učešću”.²³

Druge pozitivne inicijative EU uključuju Direktivu Evropske unije o dostupnosti veb stranica i mobilnih aplikacija organa javnog sektora iz 2016. godine (Veb direktiva). Ovim se postavljaju zahtjevi za pristupačnost veb stranica i mobilnih aplikacija organa javnog sektora kako bi ih učinili dostupnijim korisnicima u državama članicama EU, posebno osobama sa

²⁰ Dostupno na: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016806fe7d4>

²¹ Dostupno na: <http://website-pace.net/documents/19879/3143407/20170130-Droitshandicapes-EN.pdf/e30d56a9-e78c-4691-b30b-1f1e1da0d1d7>.

²² Vidjeti takođe Rezoluciju 2039(2015) o „Ravnopravnost i inkluzija osoba sa invaliditetom”, koju je osvojila Parlamentarna Skupština Savjeta Evrope 30. januara 2015. godine (član 5): <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-Doc-Details-EN.asp?FileID=21553&lang=EN>

²³ Evropska strategija o invaliditetu za period 2010-2020: obnovljena posvećenost Evropi bez barijera. Dostupno na: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:0636:FIN:EN:PDF>.

invaliditetom.²⁴ Osim toga, postoji rezolucija Evropskog parlamenta o upotrebi tumačenja znakovnog jezika koja „naglašava da javne i državne službe, uključujući i njihov sadržaj na mreži, moraju biti dostupne putem živih posrednika kao što su prevodioci za znakovni jezik, ali i alternativnih internetskih i udaljenih servisa, gdje je to prikladno...”. Takođe se upućuje na to da se „politički procesi učine što je moguće pristupačnijim, uključujući i putem obezbjeđivanja profesionalnih tumača za znakovni jezik” i „napominje da to uključuje izbore, javne rasprave i druge događaje, po potrebi”.²⁵

Zajednica nezavisnih država

Konvencija o standardima demokratskih izbora, izbornih prava i sloboda u zemljama članicama ZND iz 2002. godine (Konvencija ZND) ne pominje konkretno učešće osoba sa invaliditetom na izborima. Međutim, u članu 2 se pominje da „pravo građanina da bira i da bude biran u organe državne uprave, lokalne samouprave, (nacionalna) predstavništva u drugim zemljama i na druge funkcije na izborima ne zavisi od i ostvaruje se bez ograničenja diskriminatorne prirode u smislu pola, jezika, vjeroispovesti ili vjerske pripadnosti, političkih ili drugih uvjerenja, nacionalnog ili socijalnog porijekla, pripadnosti nacionalnoj manjini ili etničkoj grupi, imovinskog statusa ili drugih okolnosti”.

Organizacija američkih država

Američka konvencija o ljudskim pravima stupila je na snagu 1978. godine, sa opštim odredbama o pravu na učešće u državnoj upravi koje su formulisane slično kao u Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima. Međutim, pomenuto je sljedeće: „Zakon može urediti ostvarivanje prava i mogućnosti navedenih u prethodnom stavu samo na osnovu ... građanske i mentalne sposobnosti”.²⁶ Kasnije, u septembru 2001. godine, stupila je na snagu Međuamerička konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije osoba sa invaliditetom.²⁷ Iako se izričito ne pominju glasanje ili kandidovanje na izborima, pominje se promovisanje integracije u političke i administrativne poslove. Međutim, Konvencija pod određenim uslovima predviđa da se osobe sa invaliditetom proglase nesposobnim.²⁸ Važno je da je 2011. godine ugovorni komitet rekao da se ovo mora ponovo tumačiti u odnosu na Konvenciju i zatražio od potpisnica Konvencije da izmijene i dopune ugovor kako bi se uskladio s Konvencijom.²⁹

24 Dostupno na: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32016L2102>

25 Rezolucija Evropskog parlamenta, 23. novembar 2016. godine (2016/2952[RSP]). Dostupno na: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P8-TA-2016-0442+0+DOC+XML+Vo//EN>.

26 Američka konvencija o ljudskim pravima, član 23. Dostupno na: <http://www.cidh.oas.org/basicos/english/basic3.american%20convention.htm>.

27 Dostupno na: <http://www.oas.org/juridico/english/treaties/a-65.html>.

28 Ako se prema domaćem zakonu države lice može proglasiti poslovno nesposobnim, kada je to neophodno i odgovarajuće za njegovu dobrobit, takvo proglašenje ne predstavlja diskriminaciju”. Međuamerička konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije protiv osoba sa invaliditetom, član I. z. b.

29 OAD Komitet za ukidanje svih oblika diskriminacije osoba sa invaliditetom (CEDDIS) OEA/Ser.L/XXIV.3.1, CEDDIS/doc.12 (I-E/11) rev.1, 4. i 5. maja 2011. godine. Dostupno na: http://www.sedi.oas.org/ddse/documentos/Discapacidad/English/CEDDIS-%20NY_ENG.pdf.

Poglavlje 2: Prepreke za učešće

Obim učešća osoba sa invaliditetom u izbornom procesu teško je izmjeriti s obzirom na nedostatak raspoloživih podataka širom regiona OEBS-a. Izgleda da dokazi pokazuju da osobe sa invaliditetom uglavnom nijesu dovoljno zastupljene kao birači, kandidati, na izabranim funkcijama, u političkim strankama, u izbornim administracijama i kao posmatrači izbora. Ovo je sve više prepoznato. Na primjer, Komitet ministara Savjeta Evrope naglasio je 2011. godine da „osobe sa invaliditetom obično čine mali dio onih koji su uključeni u javne poslove i koji zauzimaju predstavničke funkcije”.³⁰ Slično tome, akademske publikacije napominju da „postoje predvodničke nacionalne studije o izborima koje razmatraju invaliditet... Istraživači su zaključili da bi izlaznost birača bila niža među osobama sa invaliditetom nego među onima koji nemaju invaliditet”.³¹ Nedovoljno učešće često se pripisuje pravnim barijerama, negativnim stavovima javnosti, nedostatku znanja, problemima pristupačnosti i nedostatku resursa i podrške za kandidovanje i vršenje službe.

30 Preporuka CM/REC (2011) 14 Komiteta ministara državama učesnicama o učešću osoba sa invaliditetom u političkom i javnom životu. https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=0900016805cbe4e

31 *Političko učešće osoba sa invaliditetom u Evropi: prava, pristupačnost i aktivizam*, Prisli, Stikings, Loja, Gramenos, Loson, Vadington i Fridriksdotir, 2016. Izborne studije 42 (2016) 1-9, Elsevier..

Grupe koje se zalažu za osobe sa invaliditetom su tvrdile da je smanjeno učešće u izborima znak političke diskriminacije što održava stigmju i marginalizaciju.³² Lišavanje poslovnih sposobnosti osoba sa mentalnim ili intelektualnim smetnjama (a ponekad i osoba sa drugim vrstama invaliditeta) često je za posljedicu imalo gubitak njihovih izbornih prava. U nekim pravnim nadležnostima pravno je onemogućeno učlanjivanje u političku partiju ili organizaciju civilnog društva (OCD).³³ Različite organizacije osoba sa invaliditetom su kritikovale zahtjev da osobe sa smetnjama mentalnog zdravlja dokazuju da „pravilno rasuđuju” kao izuzetno diskriminatoran i proizvoljan, naročito s obzirom na to da nijedna druga grupa ne mora da dokazuje političku sposobnost (ovo je kritikovao i komesar za ljudska prava Savjeta Evrope u martu 2011. godine). Komitet Konvencije je naglasio da je „istorijski gledano, osobama sa invaliditetom na diskriminatoran način uskraćeno njihovo pravo na poslovnu sposobnost u mnogim oblastima na osnovu režima zamjenskog odlučivanja kao što su zakoni o starateljstvu, nadzoru i mentalnom zdravlju.”³⁴ Kao što je gore navedeno, Konvencija ne propisuje zamjensko donošenje odluka, već naglašava podržano donošenje odluka gdje osobe sa invaliditetom zadržavaju poslovnu sposobnost.

Razlog za nedovoljno pristupačne aranžmane za osobe sa invaliditetom može dijelom biti posljedica nedostatka angažovanja i konsultacija sa ugroženim grupama. Ovaj trend rezultirao je čestim pozivanjem na usvajanje pristupa „ništa o nama bez nas”.³⁵ Takve konsultacije pomažu u smanjenju diskriminacije, promovišu odgovarajući napredak koji osnažuje, realan je i podstiče šire učešće. Vrijednost ovog pristupa sve više je prepoznata u praksi i u akademskoj literaturi. Na primjer, „... istraživanje u Velikoj Britaniji privuklo je pažnju na konkretne prepreke sa kojima se suočavaju osobe sa intelektualnim smetnjama i na značaj društvenog kapitala i mreža podrške za omogućavanje političkog učešća (Bel i dr, 2001; Kelei i dr, 2008; Redli, 2008. godine). Ovi nalazi ukazuju na to da uspostavljanje političkih prava i obezbjeđivanje pristupačnosti možda neće biti dovoljno za postizanje punog učešća, bez proaktivnog angažovanja sa osobama sa invaliditetom u civilnom društvu i njihovim političkim zahtjevima”.³⁶

Slično tome, izvještaj Specijalnog izvjestioca UN-a o pravima osoba sa invaliditetom iz 2016. godine komentariše: „Kao što je bilo očigledno u procesu usvajanja Konvencije, učešće osoba sa invaliditetom u javnom odlučivanju može imati ogroman uticaj na postupke državne uprave koji se tiču njih i može voditi boljim odlukama s obzirom na to da su osobe sa invaliditetom najpozvanije da utvrde svoje potrebe i najprikladnije politike za njihovo

32 Vidjeti, na primjer, Centar za zagovaranje mentalnih sposobnosti <http://mdac.info/en>.

33 Agencija Evropske unije za osnovna prava, pravo osoba sa invaliditetom na učešće u političkom i javnom životu, str. 36 <http://fra.europa.eu/en/publication/2014/indicators-right-political-participation-people-disabilities>.

34 Odbor za prava osoba sa invaliditetom, Opšti komentar br. 1 (2014). Dostupno na: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G14/O31/20/PDF/G14O3120.pdf?OpenElement>

35 Vidjeti, na primjer, Evropski forum o invalidima. Dostupno na: <http://www.edf-feph.org>.

36 *Političko učešće osoba sa invaliditetom u Evropi: prava, pristupačnost i aktivizam*, Prisli, Stikings, Loja, Gramenos, Loson, Vadington i Fridriksdotir, 2016. Izborne studije 42 (2016) 1-9, Elsevier.

ostvarivanje. Njihovo učešće obezbjeđuje da se politike i programi država zasnivaju na njihovim potrebama i sklonostima.”³⁷

Organizacije osoba sa invaliditetom postaju sve aktivnije po pitanjima političkih prava, uključujući praćenje i dokumentovanje problema, isticanje pravnih izazova i zagovaranje. Unapređenje međunarodnog pravnog okvira kroz Konvenciju uvelo je nove obaveze država koje su potpisale ili su se usaglasile da budu obavezane ugovorom što rezultira poboljšanim domaćim akcionim planovima, zakonima i odredbama. Međutim, postoji širok spektar propusta u pridržavanju, kao što je pomenuto u istraživanju koje je objavila Agencija za osnovna prava Evropske unije (AFP) koja je u 2014. godini razmatrala pravo na političko učešće osoba sa invaliditetom u EU.³⁸

Žene sa invaliditetom suočavaju se sa posebnim izazovima za njihovo učešće u političkom životu, uključujući i izborne procese. Mogu da se suoče sa višestrukim oblicima diskriminacije, radi čega rizici da budu isključene i slabije zastupane mogu biti čak još veći.

Odbor za prava osoba sa invaliditetom je izjavio da „postoje snažni dokazi koji pokazuju da se žene i djevojke sa invaliditetom suočavaju sa barijerama u većini sfera svog života. Ove barijere stvaraju situacije višestrukih i preplićućih oblika diskriminacije žena i djevojčica sa invaliditetom naročito u pogledu: ravnopravnog pristupa obrazovanju, ekonomskih mogućnosti, društvene interakcije i pravosuđa; ravnopravnog priznavanja pred zakonom; i njihove sposobnosti da učestvuju u politici i imaju kontrolu nad svojim životom u različitim kontekstima...”. Što se tiče učešća, Komitet je posebno naglasio da su „glasovi žena i djevojčica sa invaliditetom istorijski ućutkani i stoga su žene i djevojke sa invaliditetom nesrazmjerno i nedovoljno zastupljene u javnom odlučivanju”.³⁹

Izuzimanje iz učešća u izbornim rezultatima rezultira time da se interesi isključene grupe ne čuju i ne rješavaju. Bez prava i mogućnosti da učestvuju kao birači i kandidati, osobe sa invaliditetom rizikuju da budu dalje marginalizovane u društvu, na sopstvenu štetu i štetu društva. Učešće u izborima je od suštinskog značaja za cjelokupno uključivanje pojedinaca u društvo. Štaviše, isključenost slabi inkluzivnost državne uprave, a time i stepen do kojeg se volja ljudi stvarno poštuje.

37 Izveštaj Specijalnog izvjestioca o pravima osoba sa invaliditetom, Savjet za ljudska prava, 2016. godine http://www.KVKLJP.org/EN/HRBodies/HRC/RegularSessions/Session31/_layouts/15/WopiFrame.aspx?source-doc=/EN/HRBodies/HRC/RegularSessions/Session31/Documents/A_HRC_31_62_E.doc&action=default&DefaultItemOpen=1.

38 Izveštaj Agencije za osnovna prava EU obuhvata samo države članice EU. Dostupno na: <http://fra.europa.eu/en/publication/2014/indicators-right-political-participation-people-disabilities>.

39 Odbor za prava osoba sa invaliditetom, Opšti komentar 3, 2016. godine

Poglavlje 3: Izborni ciklus i učešće osoba sa invaliditetom

U ovom poglavlju su obrađena pitanja koja posmatrači KDILJP-a treba da razmotre prilikom procjene učešća osoba sa invaliditetom na izborima. Utvrđena su pitanja koja obezbeđuju strukturu za prikupljanje podataka i naknadnu analizu od strane glavnog tima izborne posmatračke misije KDILJP-a. Misije će zatim utvrditi ključna pitanja koja će se naglasiti u javnim izvještajima i dati odgovarajuće preporuke.

Problemi i pitanja u nastavku predstavljaju niz oblasti na koje će se posmatrači KDILJP-a koncentrisati u različitim fazama izbornog ciklusa. U skladu sa standardom KDILJP-a za posmatračke aktivnosti, informacije prikupljaju glavni tim stručnjaka u glavnom gradu i tim dugoročnih posmatrača u regionima, a zatim se one provjeravaju i analiziraju. S obzirom na ograničeno vrijeme i raspoložive resurse i višestruka izborna pitanja koja misije moraju obraditi, možda tokom misije neće biti moguće obuhvatiti sva utvrđena pitanja, u kom slučaju treba razmotriti ona koja su najvažnija.

A. Predizborni period

Ovo poglavlje se bavi pitanjima koje posmatrači KDILJP-a razmatraju tokom predizbornog perioda. Fokusira se na međunarodne instrumente koji je država prihvatila kao obavezujuće, na domaće zakonodavstvo, kao i na izbornu administraciju, kampanje i političke stranke. Takođe se fokusira na obim u kojem postoje uslovi za podsticanje, razvrstani podaci, konsultacije sa organizacijama osoba sa invaliditetom i izborne informacije u formatima dostupnim osobama sa invaliditetom, kao i na prisustvo ograničenja u pogledu poslovne sposobnosti osoba sa invaliditetom.

Status međunarodnih instrumenata

Posmatračke misije i misije za ocjenu izbora moraju prvo provjeriti da li je država ratifikovala ili pristupila Konvenciji o ljudskim pravima. Dokument sa zaključcima OEBS-a iz 1989. godine sa sastanka u Beču odnosi se na države učesnice OEBS-a koje razmatraju pristupanje Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima i „drugim relevantnim međunarodnim instrumentima, ako to još uvijek nijesu učinile”.⁴⁰ Stoga se u okviru aktivnosti posmatranja izbora od strane KDILJP-a preporučuje da država ratifikuje Konvenciju o pravima osoba sa invaliditetom ako država još uvijek nije potpisnica ugovora i slično tome se preporučuje povlačenje rezervacija koje je država potpisnica izjavila, a koje bi mogle uticati na prava iz člana 29. Ograničenja, koji su u suštini opomene državama da prihvate ugovor, donose se u trenutku ratifikacije/pristupanja i treba da budu konkretna, a ne nekompatibilna sa predmetom i svrhom Konvencije.⁴¹ Deklaracije, iako ne ograničavaju pravna dejstva ugovora, mogu imati *de facto* sličan efekat kao ograničenje.⁴² Ako je država potpisala, ali još nije ratifikovala Konvenciju, ipak se očekuje da prati predmet i svrhu ugovora, iako još nije zakonski obavezana.⁴³ Kada se Konvencija ratifikuje, domaće zakonodavstvo mora biti u skladu sa ugovorom i obezbijediti promovisanje i zaštitu prava u skladu sa preuzetim obavezama iz ugovora.

Ako je država ratifikovala/pristupila Konvenciji o pravima osoba sa invaliditetom, imaće raspored za redovno izvještavanje na koji će Odbor za prava osoba sa invaliditetom odgovoriti sa zaključnim zapažanjima, uključujući sugestije i preporuke. Pored izvještaja iz zemlje, mogu se podnijeti i alternativni izvještaji ili izvještaji iz sjenke (ovo su izvještaji građanskog društva dostavljeni umjesto ili pored državnih izvještaja). Ovi dokumenti pružaju autoritativne informacije o usklađenosti i budućim poboljšanjima.

40 Dokument sa zaključcima sa sastanka u Beču iz 1989. godine, stav 13.2. Dostupno na: <http://www.osce.org/mc/40881?download=true>.

41 Bečka konvencija o pravu međunarodnih ugovora iz 1969. godine, član 2 (1) (d), „jednostrana izjava, kako god formulisana ili nazvana, koju je država izdala prilikom potpisivanja, ratifikacije, prihvatanja, odobravanja ili pristupanja ugovoru, pri čemu se podrazumijeva da isključuje ili mijenja pravno dejstvo određenih odredbi ugovora u njihovoj primjeni na tu državu”.

42 Priručnik Ujedinjenih nacija o ugovoru navodi da „država može dati izjavu o razumijevanju pitanja sadržanog u određenoj odredbi u ugovoru ili o razumijevanju njenog tumačenja. Interpretativne izjave ove vrste, za razliku od uzdržanosti, ne podrazumijevaju isključivanje ili mijenjanje pravnih dejstava ugovora. Svrha interpretativne izjave je da pojasni značenje određenih odredbi ili čitavog ugovora.” Dostupno na: <https://treaties.un.org/doc/source/publications/THB/English.pdf>.

43 Bečka konvencija o pravu međunarodnih ugovora iz 1969. godine.

#	Pitanja	Vodeći ekspert u izornoj posmatračkoj misiji
1	Da li je država ratifikovala ili pristupila Konvenciji o pravima osoba sa invaliditetom i, ako jeste, da li je uspostavila bilo kakva ograničenja ili dala izjave relevantne za učešće na izborima (posebno čl. 29, 9 i 12)? Da li je država ratifikovala ili pristupila Fakultativnom protokolu Konvencije? Da li je država ratifikovala ili pristupila drugim relevantnim konvencijama? Da li je nakon ratifikacije bilo promjena u domaćem zakonodavstvu i da li su te promjene bile u skladu sa obavezama države?	Pravni analitičar
2	Da li je država izvjestila Odbor za prava osoba sa invaliditetom o pitanjima učešća na izborima? Da li su podneseni izvještaji iz sjenke ili alternativni izvještaji? Koja su zaključna zapažanja Odbora vezana za učešće osoba sa invaliditetom na izborima? Da li je država izvjestila druge organe za praćenje ugovora o pitanjima koja se odnose na učešće osoba sa invaliditetom na izborima, na primjer Savjet za ljudska prava UN-a ili Komitet za ukidanje diskriminacije žena?	Pravni analitičar

Pravni okvir i uslovi za opštu dostupnost

Veoma malo država učesnica OEBS-a ima zakonodavstvo koje se posebno odnosi na učešće osoba sa invaliditetom u političkom i javnom životu. Slično tome, mali broj država smatra da su neadekvatan univerzalni dizajn i nedostatak prihvatljivog prilagođavanja oblici diskriminacije. Misije KDILJP-a, stoga, treba da pregledaju i analiziraju domaće zakonodavstvo u vezi sa odredbama o inkluziji invaliditeta.

Uslovi za podsticanje podrazumijevaju postojanje osnovnih struktura u cilju promovisanja učešća osoba sa invaliditetom u društvu uopšte. To podrazumijeva okvir za promovisanje prava osoba sa invaliditetom i odredbe o pristupačnosti, uključujući i objekte, izgrađeno okruženje (prostor koji je čovjek napravio u kojem osobe svakodnevno žive, rade i rekreiraju se) i opšte informacije. To je posebno važno, pošto se biračka mjesta obično nalaze u javnim ili državnim objektima.

Opšti zahtjevi za pristupačnost objektima i informacijama doprinose stvaranju povoljnijeg okruženja za učešće na izborima. Prema članu 9 Konvencije o pristupačnosti, postoji obaveza država da „preduzmu odgovarajuće mjere kako bi osobama sa invaliditetom obezbijedile pristup na ravnopravnim osnovama s drugima” na „fizičko okruženje... informacije i komunikacije”. Član 9 dalje izričito upućuje na odgovarajuće mjere za „izradu, proglašavanje i praćenje primjene minimalnih standarda i smjernica za pristupačnost objekata i usluga otvorenih za javnost ili pruženih javnosti”. Mjere mogu uključivati namjenski parking, rampe, kupatila pristupačna za invalidska kolica, oznake na sobama i uputstva. Države su obavezne da „pružaju pristupačne informacije osobama sa invaliditetom o pomagalima za

kretanje, uređajima i pomoćnim tehnologijama, uključujući nove tehnologije, kao i druge oblike pomoći, usluge podrške i objekte”.⁴⁴

Zakonski zahtjevi za pristupačnošću informacijama u više oblika očigledno su primjenljivi na izbore, s obzirom na to koliko je važno da birači i kandidati mogu da primaju i pružaju informacije. Konvencija upućuje na znakovni jezik, prikaz teksta, Brajevo pismo, taktilnu komunikaciju, štampane i pristupačne multimedije, kao i pisane, audio, lako čitljive, uvećane, ali i alternativne oblike komunikacije. Može biti potrebno da izborna administracija, pravosuđe, javno finansirani mediji, političke stranke i/ili organizacije civilnog društva pružaju informacije u tim oblicima.

Međunarodna uputstva o dostupnosti veb sadržaja utvrđena su u standardima Smjernica za pristupačnost onlajn sadržaja (engleski: Web Content Accessibility Guidelines (WCAG)), koje objavljuje Svjetski veb konzorcijum (engleski: World Wide Web Consortium (W3C)), glavna međunarodna organizacija zadužena za izradu standarda interneta.⁴⁵ Ove smjernice odnose se na to kako se veb sadržaj može učiniti dostupnijim za osobe sa invaliditetom i svim veb korisnicima. Trenutna verzija WCAG 2.0 je objavljena u decembru 2008. godine. Takođe treba razmotriti standarde pristupačnosti za javne i privatne audio-vizuelne medije.

Član 2 Konvencije – Definicije

„Komunikacija” obuhvata jezike, prikaz teksta, Brajevo pismo, taktilnu komunikaciju, štampu velikog formata, pristupačne multimedije, kao i pisani oblik, audio zapise, formulisane jednostavnim jezikom, prenesene putem čovjeka-čitača, augmentativne i alternativne modalitete, sredstva i formate komunikacije, uključujući pristupačne informacione i komunikacione tehnologije;

„Jezik” uključuje govorne i znakovne jezike i druge oblike negovornih jezika;

„Prihvatljivo prilagođavanje” podrazumijeva neophodne i odgovarajuće modifikacije i prilagođavanja koja ne predstavljaju nesrazmjerno ili nepotrebno opterećenje, gdje je to potrebno u određenom slučaju, kako bi se osobama sa invaliditetom omogućilo uživanje ili ostvarivanje svih ljudskih prava i osnovnih sloboda na ravnopravnim osnovama sa svim ljudima;

„Univerzalni dizajn” označava dizajn proizvoda, okruženja, programa i usluga koje mogu koristiti svi ljudi, u najvećoj mogućoj mjeri, bez potrebe za prilagođavanjem ili specijalizovanim dizajnom. „Univerzalni dizajn” ne isključuje pomoćna sredstva za pojedine grupe osoba sa invaliditetom tamo gdje je to potrebno.

Član 9 Konvencije – Pristupačnost

1. Da bi se osobama sa invaliditetom omogućilo da žive samostalno i da učestvuju u potpunosti u svim aspektima života, države potpisnice preduzeće odgovarajuće mjere kako bi osobama sa invaliditetom obezbijedile pristup, na ravnopravnim

44 Član 4.1(h) Konvencije.

45 <https://www.w3.org/TR/WCAG20/>.

osnovama sa drugima, fizičkom okruženju, prevozu, informacijama i komunikacijama, uključujući informacione i komunikacione tehnologije i sisteme, kao i drugim objektima i uslugama koje su otvorene ili se pružaju građanima, kako u urbanim tako i u ruralnim područjima.

2. Države potpisnice takođe će preduzeti odgovarajuće mjere da:
- razvijaju, proglašavaju i prate sprovođenje minimalnih standarda i smjernica za pristupačnost objekata i usluga koje su otvorene ili se pružaju građanima;
 - obezbijede da privatni subjekti, koji nude objekte i usluge koji su otvoreni za ili se pružaju građanima, uzimaju u obzir sve aspekte pristupačnosti za osobe sa invaliditetom;
 - obezbijede obuku zainteresovanih strana o pitanjima pristupačnosti sa kojima se suočavaju osobe sa invaliditetom;
 - obezbijede u zgradama i drugim objektima otvorenim za javnost znakove na Brajevom pismu i u lako čitljivim i razumljivim formatima;
 - obezbijede oblike pomoći uživo i posrednike, uključujući vodiče, čitače i profesionalne prevodioce za znakovni jezik, kako bi se olakšala pristupačnost zgradama i drugim objektima otvorenim za javnost;
 - promovišu druge odgovarajuće oblike pomoći i podrške osobama sa invaliditetom kako bi se obezbijedio njihov pristup informacijama;
 - promovišu pristup osoba sa invaliditetom novim informacijskim i komunikacionim tehnologijama i sistemima, uključujući internet;
 - promovišu dizajn, razvoj, proizvodnju i distribuciju dostupnih informacionih i komunikacionih tehnologija i sistema u ranoj fazi, tako da ove tehnologije i sistemi postanu dostupni uz minimalne troškove.

#	Pitanja	Vodeći ekspert u izbornoj posmatračkoj misiji
3	Postoji li nacionalna strategija ili akcioni plan o invaliditeta koji uključuje pravo na političko učešće? Da li postoji mehanizam za preispitivanje njegovog sprovođenja i da li je proces konsultativan? Postoji li javno izvještavanje?	Pravni analitičar
4	Da li postoje opšti pravni standardi u pogledu pristupačnosti informacija? Da li se pravni standardi o pristupačnosti primjenjuju i na izbornu administraciju, političke stranke i organizacije civilnog društva? Postoje li zakonski standardi o pristupačnosti javnih i privatnih pružalaca informacija putem interneta? Da li postoje pravni standardi za pristupačnost za javne i privatne audio-vizuelne medije?	Pravni analitičar
5	Da li postoje opšti pravni standardi o pristupačnosti objektima i infrastrukture uopšte? Da li ovo obuhvata izbornu administraciju, političke stranke i civilno društvo? Postoje li obavezni standardi o pristupačnosti objektima nacionalnih i lokalnih vlasti?	Pravni analitičar

6	Postoje li izričite zakonske odredbe u vezi sa izbornim učešćem osoba sa invaliditetom? Postoje li izričite zakonske odredbe o nediskriminaciji u vezi sa učešćem osoba sa invaliditetom na izborima? Da li su neadekvatan univerzalni dizajn i uskraćivanje prihvatljivog prilagodavanja definisani kao oblici diskriminacije u domaćem zakonodavstvu?	Pravni analitičar
---	--	-------------------

Razvrstani podaci

Konvencija propisuje posebne zahtjeve u pogledu podataka koji se razvrstavaju i distribuiraju. Međutim, Odbor za prava osoba sa invaliditetom je u svim svojim zaključnim zapažanjima iz 2011. godine izrazio zabrinutost zbog nedostatka ili niskog nivoa razvrstanosti pouzdanih podataka o invaliditetu, a pored toga je primijetio i nedostatak razvrstavanja po polu.⁴⁶ Odbor je takođe naglasio da prikupljeni podaci nijesu obuhvatili različitosti osoba sa invaliditetom. U izbornom kontekstu, važno je imati razvrstane podatke, na primjer, o registraciji i izlaznosti osoba sa invaliditetom, tako da se njihovo izorno učešće može procijeniti. Takođe je korisno imati podatke o broju osoba sa invaliditetom koje su registrovane kao kandidati i broju osoba sa invaliditetom koje učestvuju u izbornim komisijama na svakom nivou.

Nedostatak podataka razvrstanih prema invaliditetu smatra se jednom od glavnih prepreka u formulisanju odgovarajućih politika za rješavanje osnovnih problema i donošenje mjera zasnovanih na potrebama. Odbor Konvencije preporučuje državama da „ažuriraju i prikupljaju podatke i statistiku o osobama sa invaliditetom razvrstane prema starosti, polu, vrsti invaliditeta, etničkoj pripadnosti i geografskom položaju, uključujući vrstu stambenog ili institucionalnog okruženja, tužbe podnesene po osnovu diskriminacije i/ili nasilja protiv ovih lica, kao i da primjenjuju pristup zasnovan na ljudskim pravima. U razvijanju ovih procesa državi potpisnici se preporučuje da u značajnoj mjeri angažuje organizacije osoba sa invaliditetom.”⁴⁷ Kancelarija Visokog komesara za ljudska prava Ujedinjenih nacija (KVKLJP) je 2011. godine napomenula da „samo nekoliko država ispitanika prikuplja statističke podatke o uključenosti osoba sa invaliditetom u političkom i javnom životu”.⁴⁸

Prikupljanje podataka o invaliditetu je izazov. Niko ne može biti prisiljen da otkrije svoj invaliditet zbog poštovanja prava na privatnost. Klasične metode prikupljanja podataka, kao što su intervjui od vrata do vrata, telefon i internet, mogu nesrazmjerno isključiti osobe sa određenim vrstama invaliditeta, na primjer osobe koje žive u ustanovama ili osobe sa oštećenjem sluha ili intelektualnim smetnjama. Posebno je teško prikupiti podatke o osobama sa psihosocijalnim i drugim „nevidljivim” invaliditetom, na primjer zbog prevladavajućih društvenih stigmi. Pored toga, prikupljanje podataka o invaliditetu je osjetljivo i može biti predmet manipulacije, a podaci zasnovani na posmatranju su ograničeni jer se odnose samo na osobe sa očiglednim vidljivim invaliditetom.

46 Od 2011. godine, Odbor je usvojio zaključna zapažanja u vezi sa EU i 47 država potpisnica Konvencije, uključujući i 18 država članica OEBS-a.

47 Zaključna zapažanja Srbija (CRPD/C/SRB/CO/1).

48 Stav 63 *Tematske studije Visokog komesara za ljudska prava Ujedinjenih nacija o učešću u političkom i javnom životu osoba sa invaliditetom*, 2011. godine. Dostupno na: http://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/RegularSession/Session19/A-HRC-19-36_en.pdf.

Pitanja koja je predložila Vašingtonska grupa, Komisija za statistiku Ujedinjenih nacija, koju čine predstavnici nacionalnih zavoda za statistiku, šire se preporučuju u tom pogledu, jer se fokusiraju na funkcionalnost koja može ograničiti učešće, a ne na klasifikaciju invaliditeta.⁴⁹ Na primjer, pitanja poput „Da li osoba koristi slušni aparat? Da li osoba ima poteškoća u hodanju ili penjanju stepenicama?” Izborna administracija bi se mogla podstaći da prikupi informacije o potrebnim vrstama prilagođavanja za birače, a ne o vrstama invaliditeta. To dovodi do toga da više ljudi sami sebe identifikuju a upotrebljiviji podaci bivaju dostupni.

Član 31 Konvencije, Statistika i prikupljanje podataka

1. Države potpisnice obavezuju se da prikupe odgovarajuće podatke, uključujući statističke i istraživačke podatke, koji bi im omogućili formulisanje i sprovođenje politika za ostvarivanje ove Konvencije. Proces prikupljanja i održavanja ovih podataka treba da bude u skladu sa:

- (a) zakonski utvrđenim zaštitnim mjerama, uključujući zakonodavstvo o zaštiti podataka, kako bi se obezbijedili povjerljivost i poštovanje privatnosti osoba sa invaliditetom;
- (b) međunarodno prihvaćenim normama za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i etičkim principima u prikupljanju i korišćenju statistike.

2. Podaci prikupljeni u skladu sa ovim članom razvrstavaće se, po potrebi, i koristiti za pomoć u procjeni sprovođenja obaveza država potpisnica prema ovoj Konvenciji i u utvrđivanju i rješavanju barijera sa kojim se suočavaju osobe sa invaliditetom u ostvarivanju prava.

3. Države potpisnice preuzeće odgovornost za širenje ovih statističkih podataka i obezbijediće njihovu dostupnost osobama sa invaliditetom i drugima.

#	Pitanja	Vodeći ekspert u izbornoj posmatračkoj misiji
7	Da li postoje zakonski zahtjevi da se izborni podaci razvrstaju po različitim vrstama invaliditeta i po polu? Na primjer, o biračima, kandidatima i onima koji su izabrani. Da li se takvi podaci moraju objaviti? Da li postoje odredbe o zaštiti podataka i, ako postoje, kako se tumače u vezi sa obavezama iz Konvencije?	Pravni analitičar
8	Da li su raspoloživi izborni podaci razvrstani po osnovu invaliditeta? Na primjer, podaci o biračima, kandidatima i onima koji su izabrani. Da li su podaci takođe razvrstani po polu? Da li su podaci pouzdani i, ukoliko nijesu, koji razlozi su navedeni?	Izborni analitičar

49 Vašingtonska grupa radi na razvoju metoda za poboljšanje statistike o osobama sa invaliditetom na globalnom nivou, uz pomoć različitih međunarodnih agencija i stručnjaka. Ovo uključuje agencije UN-a, bilateralne agencije za pomoć, NVO, organizacije osoba sa invaliditetom i istraživače. Vidjeti više na <http://www.washingtongroup-disability.com/>.

Konsultovanje i uključivanje

Osobe sa invaliditetom već dugo vode kampanju da budu uključene u odluke o svom životu. U članu 4.3, Konvencija o ljudskim pravima zahtijeva da države potpisnice „pažljivo konsultuju i aktivno uključe osobe sa invaliditetom”. To podrazumijeva saradnju sa organizacijama koje su osobe sa invaliditetom same formirale, a ne samo konsultacije sa organizacijama roditelja i staratelja ili sa drugim organizacijama za osobe sa invaliditetom. Odbor Konvencije naglašava potrebu da se obezbijedi da se „mehanizmi koji se uspostavljaju kako bi se olakšala pomoć prilikom glasanja razvijaju kroz bliske konsultacije sa organizacijama osoba sa invaliditetom kako bi odgovarali njihovim potrebama”.⁵⁰

Prilikom izrade metodologije za posmatranje izbora, KDILJP posebnu pažnju posvećuje uključivanju politički nedovoljno zastupljenih grupa. Priručnik KDILJP-a iz 2016. godine o praćenju izbornih preporuka navodi da „uključivanje u proces politički manje zastupljenih grupa treba da bude smisleno a ne površno. To podrazumijeva rad sa grupama koje su u značajnoj mjeri zastupljene, kao i pružanje informacija unaprijed da bi se problemi i rješenja dobro razumjeli i da bi se dala mogućnost za pitanja i sugestije. Te konsultacije treba da budu redovne, a ne jednokratne, i treba da su javno dokumentovane.”⁵¹

Primjeri dobre prakse u regionu OEBS-a

- Pravni akt u jednoj državi učesnici OEBS-a obavezuje državne organe da se konsultuju i sarađuju sa organizacijama osoba sa invaliditetom u formulisanju nacionalnih politika i mjera. Akt je takođe definisao obaveze organizacija osoba sa invaliditetom koje žele da zastupaju interese osoba sa invaliditetom, identifikovao njihove predstavnike u državnim organima, kao i koordinaciju sa drugim organizacijama osoba sa invaliditetom. Ovo je pomoglo uključivanju osoba sa invaliditetom u razgovore o njihovim pravima, a time i razvoju dobrih praksi.
- Upravljačko izborno tijelo u jednoj državi učesnici OEBS-a radilo je sa više spoljnih organizacija i osoba sa invaliditetom kako bi pružilo informacije o svojim uslugama. Zahvaljujući formiranju savjetodavne grupe dobijeni su stručno mišljenje o tom pitanju i savjet o inicijativama za pristupačnost. Grupa je takođe pomogla da se identifikuju najbolji načini da se osobe sa invaliditetom informišu o tome kada, gdje i na koji način mogu da se registruju i glasaju.
- U drugoj državi učesnici OEBS-a, Ministarstvo unutrašnjih poslova i Ministarstvo zdravlja su pozvali organizacije osoba sa invaliditetom da učestvuju u procesu izrade zakona o utvrđivanju osnovnih uslova pristupačnosti i nediskriminacije koje treba da zadovolje okolina, proizvodi i usluge neophodne za učešće osoba sa invaliditetom u političkim i izbornim

50 Zaključna zapažanja, Švedska 2014. godine (CRPD/C/SWE/CO/1).

51 *Priručnik o praćenju preporuka o izborima* (Varšava, Kancelarija OEBS-a za demokratske institucije i ljudska prava, 2016. godine). Dostupno na: <http://www.osce.org/odihr/elections/119893>

procesima. „Potpuno učešće u političkom životu podrazumijeva prava i obaveze. Osobama sa invaliditetom treba pomoći da učestvuju u cjelokupnom procesu i da postupaju kao predstavnici na biračkom mjestu.” - izjavilo je Ministarstvo zdravlja, socijalnih službi i ravnopravnosti.

#	Pitanja	Vodeći ekspert u izbornoj posmatračkoj misiji
9	Da li postoji zakonska obaveza konsultovanja i aktivnog uključivanja organizacija osoba sa invaliditetom u pogledu izbora? Da li se od izborne administracija zahtijeva da se konsultuje na nacionalnom i/ili lokalnom nivou? Da li postoje neki zahtjevi o tome da se mediji koji se finansiraju iz javnih budžeta moraju konsultovati sa organizacijama osoba sa invaliditetom o prenošenju izbornih informacija?	Pravni analitičar
10	Da li su organizacije osoba sa invaliditetom konsultovane u inicijativama zakonodavne reforme? Čini li se da su stavovi organizacija osoba sa invaliditetom uključeni? Ako nijesu, koje je bilo opravdanje za to (ako postoji)?	Pravni analitičar
11	Da li je izborna administracija sprovela konsultacije sa organizacijama osoba sa invaliditetom, a ako nije, zašto? Čini li se da su stavovi organizacija osoba sa invaliditetom uključeni? Da li je to urađeno na nacionalnom i lokalnom nivou? Da li izborna administracija ima politiku o invaliditetu? Da li izborna administracija ima kontakt osobu za inkluziju invaliditeta?	Izborni analitičar
12	Da li su mediji koji se finansiraju iz javnih budžeta sproveli konsultacije sa organizacijama osoba sa invaliditetom u pogledu pristupačnosti sadržaja kampanje i izbornih informacija? Izgleda li da su stavovi organizacija osoba sa invaliditetom uključeni?	Medijski analitičar

Prava na učešće

Jasna zakonska barijera za učešće je lišavanje osoba koje je sud proglasio poslovno nesposobnim njihovog biračkog prava. Kao što je gore opisano, to su ranije prihvatili Odbor za ljudska prava (ugovorno tijelo Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima), ESJLP i Venecijanska komisija. Međutim, došlo je do pravne evolucije jer Konvencija ne dozvoljava takvu praksu, smatrajući je diskriminacijom. Konvencija navodi da osobe sa invaliditetom treba da uživaju poslovnu sposobnost da glasaju i kandiduju se na ravnopravnoj osnovi sa drugima, bez ikakvih izuzetaka. Fokus je prešao sa uskraćivanja prava na pružanje neophodne pomoći putem podržanog donošenja odluka. Ove odredbe naročito utiču na osobu sa psihosocijalnim i intelektualnim smetnjama.

KDILJP je 2011. godine objavio izvještaj u kojem se ističe: „U većini zemalja koje su odgovorile na upitnik KDILJP-a, osobe sa psihosocijalnim i intelektualnim smetnjama su i dalje lišene biračkog prava i prava da budu izabrane na osnovu ustavnih ili zakonskih odredbi koje povezuju njihova politička prava sa poslovnom sposobnošću... Samo mali broj zemalja

je ukinuo sva ograničenja za političko učešće osoba sa psihosocijalnim ili intelektualnim smetnjama... Ova ograničenja odražavaju zastarjeli i diskriminatoran pristup osobama sa invaliditetom i njihovoj ulozi u društvu i nije u skladu sa obavezama koje proističu iz Konvencije.”⁵²

U većini država učesnica OEBS-a biračko pravo i pravo na kandidovanje su povezani sa poslovnom sposobnošću što dovodi do ograničenja učešća, suprotno Konvenciji o pravima osoba sa invaliditetom. U malom broju država učesnica OEBS-a nema ograničenja u glasanju osoba sa invaliditetom, uključujući i osobe pod starateljstvom. Slično tome, istraživanjem koje je 2014. godine objavila Agencija za osnovna prava utvrđeno je da samo 7 od 28 država članica EU jemči biračko pravo svim ljudima, bez obzira na invaliditet. Petnaest zemalja zabranilo je osobama sa invaliditetom koje su lišene poslovne sposobnosti da glasaju. U zemljama gdje takva ograničenja postoje, biračko pravo se može ograničiti automatski, kao rezultat ograničene poslovne sposobnosti, ili nakon pojedinačne procjene sposobnosti osobe da glasa.

Lišavanje poslovne sposobnosti često isključuje mogućnost podnošenja prigovora ili žalbe. Izveštaj Agencije za osnovna prava za 2014. godinu pokazuje da u 19 zemalja EU samo osobe sa poslovnom sposobnošću mogu imati pristup žalbenim mehanizmima u vezi sa pravom na političko učešće. Stoga, u ovim područjima pravne nadležnosti, osobe sa invaliditetom koje su lišene svoje poslovne sposobnosti nemaju nezavisni ili direktni pristup mehanizmima obeštećenja (uključujući i vansudske institucije, kao što su nacionalne institucije za ljudska prava i tijela za ravnopravnost).

Primjer dobre prakse u regionu OEBS-a

Zakon predviđa donošenje odluka koje pomažu osobama sa invaliditetom da učestvuju što je više moguće, transformišući u ostvarljivoj mjeri prošlu volju u sadašnju volju i sklonosti osobe (bez upućivanja na „najbolje interese“). Zakon u ovoj državi učesnici OEBS-a predviđa sporazum o podržanom donošenju odluka, pomoću kojeg osoba može da imenuje „pomoćnika za donošenje odluka” koji će joj pomoći. Pomoćnik nema pravo da donosi odluke u ime osobe, već umjesto toga može dobiti informacije, savjetovati, utvrditi volju i sklonosti osobe, pomoći osobi da izrazi svoje odluke i nastojati da obezbijedi sprovođenje njenih odluka. Sporazum se može raskinuti u bilo kom trenutku. Takođe postoji i mogućnost zaključivanja sporazuma o zajedničkom odlučivanju pri čemu donosilac odluke može donijeti jednu ili više odluka.

52 Stavovi 70, 39 i 43. *Tematska studija Visokog komesara UN-a za ljudska prava o učešću u političkom i javnom životu osoba sa invaliditetom* iz 2011. godine. Stav 38 takođe napominje da je „... u mnogim zemljama, pravo na političko učešće i dalje povezano sa poslovnom sposobnošću pojedinca. Neke države u svojim pravnim sistemima imaju automatsku ili kvazi-automatsku odredbu o isključenju. One odbijaju pravo na političko učešće svih lica stavljenih pod zaštitnu mjeru, kao što je djelimično i potpuno starateljstvo, bez obzira na njihov stvarni i/ili pojedinačni nivo funkcionalne sposobnosti ili na to da li imaju intelektualne smetnje ili smetnju mentalnog zdravlja. U drugim zemljama, sposobnost osoba sa psihosocijalnim ili intelektualnim smetnjama da glasaju podliježe pojedinačnoj procjeni stvarne sposobnosti osobe da glasa koju vrši ljekar ili sudija.” Dostupno na: http://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/RegularSession/Session19/A-HRC-19-36_en.pdf.

#	Pitanja	Vodeći ekspert u izbornoj posmatračkoj misiji
13	Da li postoje zakonska ograničenja učešća u izborima (kao kandidata ili birača) koja su povezana sa poslovnom sposobnošću? Ako postoje ograničenja, da li je potrebna pojedinačna sudska odluka o sposobnosti u pogledu prava glasa? Kada zakonom nije propisano lišavanje poslovne sposobnosti, postoje li neki mehanizmi podrške za osobe sa invaliditetom da ostvaruju svoje biračko pravo?	Pravni analitičar
14	Da li su mehanizmi podnošenja prigovora i žalbi zakonski dostupni osobama kojim je uskraćeno da glasaju iz razloga poslovne sposobnosti? Da li je moguće podnijeti žalbe i van-sudskim institucijama (kao što su institucije za ljudska prava, tijela za ravnopravnost itd.)?	Pravni analitičar
15	Ako postoje zakonska ograničenja učešća na izborima na osnovu poslovne sposobnosti, da li je dostupna zvanična statistika o broju ugroženih lica? Postoje li izvještaji o zloupotrebi ograničenja poslovne sposobnosti?	Pravni analitičar

Podizanje svijesti i informacije o izborima

U prethodnom poglavlju o „Uslovima omogućavanja”, naglašen je značaj dostupnih informacija u više formata. Neophodno je da birači sa invaliditetom razumiju proces, prate šta se dešava sa izborima i da budu u mogućnosti da podnesu žalbu ako je potrebno. Oblik dostupnih informacija može uključivati lako čitljive materijale, štampu velikog formata, Brajevo pismo i audio-vizuelne materijale (uključujući i tumačenje znakovnim jezikom). Izborna administracija i mediji takođe imaju obavezu da podignu svijest o učešću osoba sa invaliditetom i borbi protiv stereotipa, čime se promoviše političko učešće.

Što se tiče primjene člana 29 Konvencije, Odbor Konvencije naglašava potrebu da se obezbijedi da se „informacije o izborima pružaju u pristupačnim formatima” i da „edukacija birača putem masovnih medija bude dostupna”.⁵³ Mediji koji se finansiraju iz javnih budžeta naročito imaju odgovornost da promovišu izvršavanje obaveza iz Konvencije. Zbog toga, izborna posmatračka misija treba da razmotri šta mediji rade kako bi se podigla svijest i borilo protiv stereotipa. Privatni mediji, iako nemaju takvu obavezu, takođe treba da budu dostupni. Neki privatni mediji takođe mogu odlučiti da budu dostupni u više formata, da se aktivno bore protiv stereotipa i povećavaju inkluziju invaliditeta.

Primjeri dobre prakse u regionu OEBS-a

- Izborni organ u jednoj državi učesnici OEBS-a objavio je na svojoj veb stranici filmove o izbornom sistemu i glasanju sa tumačenjem na znakovnom jeziku. Informacije o političkim strankama i kandidatima emitovane su na državnoj

53 Zaključna zapažanja, Švedska 2014. godine (CRPD/C/SWE/CO/1).

i privatnoj televiziji. Jedan medij koji se finansira iz javnih budžeta učinio je svoje programe pristupačnim osobama sa invaliditetom ponudivši titlove, govorni tekst, znakovno tumačenje jezika i zvučne opise programa.

- Vlada jedne države učesnice OEBS-a je objavila lako čitljiv vodič o procedurama glasanja i registracije koji je izradilo udruženje koje zastupa i podržava osobe sa poteškoćama u učenju. Udruženje je takođe izradilo lako čitljivu verziju programa političkih stranaka koje se nadmeću na izborima. Pored toga, izborna komisija koja je radila sa istim udruženjem objavila je zajedničku informativnu brošuru za izbore da informiše birače sa invaliditetom o njihovim pravima.

#	Pitanja	Vodeći ekspert u izornoj posmatračkoj misiji
16	Da li izborna administracija pruža informacije u skladu sa standardima pristupačnosti i u različitim formatima, uključujući materijale koji se lako čitaju i štampu velikog formata, vodiče za glasanje na Brajevom pismu i sa tumačenjem na znakovnom jeziku? Da li su takve informacije dostupne lokalno, kao i na nacionalnom nivou? Da li obuhvataju edukaciju birača? Da li pružaju informacije o pristupačnim biračkim mjestima? Da li obuhvataju opšta izborna ažuriranja (npr. saopštenja za javnost, najave, podatke)? Kakvi su stavovi organizacija osoba sa invaliditetom o pruženim informacijama?	Izborni analitičar
17	Da li mediji koji se finansiraju iz javnih budžeta pružaju informacije vezane za izbore prema standardima pristupačnosti u više formata? Ako je tako, da li to obuhvata edukaciju birača i informacije o kampanji? Da li kandidati sa invaliditetom imaju pristup medijima jednak kao ostali kandidati? Kakvi su stavovi organizacija osoba sa invaliditetom o pružanju informacija od strane medija koji se finansiraju iz javnih budžeta? Šta je sa privatnim medijima?	Medijski analitičar

Izborna administracija

Ako postoji aktivna procedura registracije birača, ona može biti nesrazmjerno opterećujuća za osobe sa invaliditetom i može biti posebno izazovna za osobe u ustanovama ako se ne uspostave posebni aranžmani. Slično tome, ako je registracija birača pasivna, na osnovu matične knjige građana, mogu postojati nesrazmjerni izazovi za upis i dobijanje tražene identifikacije. Građani sa invaliditetom koji se upisuju u evidenciju takođe mogu imati obavezu da prijave svoj invaliditet tako da izborna administracija bude svjesna usluga koje treba da obezbijedi.

Slično tome, postupak predlaganja kandidata može biti *de facto* teško pristupačan ako se, na primjer, zahtijeva da se lično podnese dokumentacija za kandidaturu pri čemu standardi pristupa nijesu zadovoljeni. Takođe, ako postoje negativni preovlađujući stavovi o invaliditetu može biti teško da osoba sa invaliditetom bude predložena i da se kandiduje kao kandidat, pri čemu je neophodno garantovati dodatnu podršku.

Odbor za prava osoba sa invaliditetom naglašava potrebu da se obezbijedi da se „anketari obuče da se prilagode biračima”.⁵⁴ Isto tako, biće potrebna obuka za osoblje izborne administracije na svim nivoima kako bi podržali učešće osoba sa invaliditetom na izborima. Član 4 Konvencije o opštim obavezama obavezuje države potpisnice da „promovišu obuku profesionalaca i osoblja koje radi sa osobama sa invaliditetom o pravima priznatim u ovoj Konvenciji”. Član 9, kada je u pitanju pristupačnost, takođe se odnosi na organizovanje „obuke zainteresovanih strana o pitanjima pristupačnosti sa kojima se suočavaju osobe sa invaliditetom”.

Primjer dobre prakse u regionu OEBS-a

Centralna izborna komisija u jednoj državi učesnici OEBS-a zapošljava četiri osobe sa invaliditetom u svom kontakt centru za parlamentarne izbore. Jedan od zaposlenih bio je slijep, a izborna administracija stvorila je neophodne uslove da zaposleni samostalno vrši potrebne poslove. Istovremeno, u procesu zapošljavanja, Komisija je takođe omogućila sticanje viših kvalifikacija i izgradnju kapaciteta za osobe sa invaliditetom.

#	Pitanja	Vodeći ekspert u izornoj posmatračkoj misiji
18	Da li je proces registracije birača opterećujući za osobe sa različitim vrstama invaliditeta, čime se rizikuje smanjen pristup? Da li postoje prepreke za dobijanje ličnih isprava, čime se rizikuje smanjen pristup? Da li postoje posebne mjere za osobe sa invaliditetom da se registruju da glasaju?	Izborni analitičar
19	Da li je postupak predlaganja kandidata opterećujući za osobe sa različitim vrstama invaliditeta (čime se rizikuje smanjeni pristup)? Da li je dostupna dodatna podrška osobama sa invaliditetom da se prijave kao kandidati?	Izborni analitičar
20	Da li izborna administracija preuzima efikasnu obuku o uključivanju invaliditeta? Da li to naglašava prava osoba sa invaliditetom? Da li ovo objašnjava ključna pitanja kao što su pristupačnost usluga, pomoć izabrane osobe i dostupnost informacija? Da li izborna administracija ima program obuke i edukacije za osobe sa invaliditetom?	Izborni analitičar

54 Zaključna zapažanja, Švedska 2014. godine (CRPD/C/SWE/CO/1).

Izborne kampanje i političke stranke

Osobe sa invaliditetom moraju biti u stanju da prikupljaju informacije od stranaka i kandidata i da učestvuju na događajima u kampanji kako bi donijele informisanu odluku. Kandidati sa invaliditetom moraju biti u mogućnosti da vode kampanju ako imaju jednake mogućnosti da se nadmeću na izborima. Društvene predrasude mogu učiniti učešće kandidata veoma teškim, na primjer, osobe sa invaliditetom suočavaju se sa rizikom da budu stigmatizovane ili mete zločina iz mržnje.⁵⁵ Pored toga, osobe sa invaliditetom možda nemaju dovoljno sredstava za kampanju i suočavaju se sa dodatnim troškovima u vezi sa invaliditetom, na primjer određenim troškovima za prevoz ili za tumačenje znakovnim jezikom.

Član 29 Konvencije predviđa da države potpisnice treba da preduzmu mjere za podsticanje učešća osoba sa invaliditetom „u nevladinim organizacijama i udruženjima koja se bave javnim i političkim životom zemlje, kao i u aktivnostima i administraciji političkih stranki”.

Odbor Komisije je preporučio državama da omoguće osobama sa invaliditetom da budu kandidati na nacionalnim i lokalnim izborima⁵⁶ kao i da se osobama sa invaliditetom, izabranim na javne funkcije, obezbijedi sva potrebna podrška, uključujući lične asistente.⁵⁷ Međutim, izgleda da je individualna pomoć dostupna samo u nekoliko država učesnica OEBS-a. Ta pomoć bi mogla uključivati finansijsku podršku, jednak pristup medijima koji se finansiraju iz javnih budžeta, podršku u pristupu događajima kampanje i/ili asistenta.

Odbor za prava osoba sa invaliditetom naglasio je potrebu da se obezbijedi da su „izborne kampanje u potpunosti dostupne”⁵⁸ i izrazio zabrinutost zbog nepristupačnih izbornih procesa, uključujući i političke kampanje.⁵⁹

Iako programi političkih stranki ponekad uključuju obaveze promovisanja inkluzivnih i integrisanih društava, oni često pominju osobe sa invaliditetom samo kao korisnike socijalnih usluga i zdravstvene pomoći, a ne kao učesnike u izbornom procesu.

Primjer dobre prakse u regionu OEBS-a

- **Vlada u jednoj državi učesnici OEBS-a je izradila materijale da bi promovisala i objasnila zakonske obaveze koje se odnose na političke stranke u okviru Konvencije. Takođe je radila sa političkim partijama kako bi analizirali svoje postojeće politike pristupa za osobe sa invaliditetom, u cilju promovisanja šireg uvođenja dobre prakse.**

55 Vidjeti na primjer *Zločini iz mržnje protiv osoba sa invaliditetom, izvještavanje o zločinima iz mržnje*, OEBS/ KDILJP, 2016. godine. Dostupno na: <https://www.osce.org/odihr/hate-crime-against-people-with-disabilities>

56 Zaključna zapažanja, Hrvatska (CRPD/C/HRV/CO/1), Turkmenistan (CRPD/C/TKM/CO/1).

57 Zaključna zapažanja, Švedska (CRPD/C/SWE/CO/1).

58 Zaključna zapažanja, Švedska 2014. godine (CRPD/C/SWE/CO/1).

59 Zaključna zapažanja, Portugal (CRPD/C/PRT/CO/1).

- U cilju informisanja lica sa oštećenjem vida, u bliskoj saradnji sa Centralnom izbornom komisijom, lokalna nevladina organizacija u jednoj državi učesnici OEBS-a pripremila je informacije o programima političkih partija u audio formatu. Ove informacije objavljene su na informativnoj veb stranici za birače.
- Nadležni organi u jednoj državi učesnici OEBS-a osnovali su namjenski fond za pokrivanje dodatnih troškova sa kojim bi se osobe sa invaliditetom mogle suočiti kada se kandiduju, uključujući, na primjer, dodatne troškove prevoza i tumačenje znakovnog jezika.

#	Pitanja	Vodeći ekspert u izbornoj posmatračkoj misiji
21	Da li političke stranke/kandidati pružaju informacije u formatima dostupnim osobama sa različitim vrstama invaliditeta? Ako je tako, da li sve stranke to rade ili samo neke? Da li ovo obuhvata glavna pitanja kampanje i/ili informacije o strankama i kandidatima?	Politički analitičar
22	Da li je pružena dodatna podrška kandidatima sa invaliditetom? Da li su data dodatna sredstva za finansiranje troškova kampanje? Da li su događaji kampanje inkluzivni? Da li su prostorije fizički pristupačne? Da li postoji više formata prezentacije (na primjer, znakovni jezik, titlovi ili materijali u lako čitljivom formatu)? Da li se raspravlja o inkluziji invaliditeta?	Politički analitičar
23	Da li političke stranke/kandidati imaju politiku o promovisanju prava osoba sa invaliditetom i/ili učešća osoba sa invaliditetom u stranci i kao kandidata? Da li imaju podatke o osobama sa invaliditetom unutar stranke? Da li imaju nešto u vezi sa uključivanjem invaliditeta u svoje programe? Da li političke stranke dobijaju finansijsku podršku države da bi povećale učešće osoba sa invaliditetom u svojim strukturama?	Politički analitičar
24	Da li mediji koji se finansiraju iz javnih budžeta imaju politiku ili praksu u promovisanju učešća kandidata sa invaliditetom ili diskutuju o uključivanju invaliditeta u proces kampanje? Da li javni mediji pružaju informacije o kampanji u više pristupačnih formata? Da li u privatnim medijima postoje takve politike ili prakse? Da li se izvještavanje predstavlja iz perspektive zasnovane na pravima?	Medijski analitičar

B. Izborni dan

Ovo poglavlje razmatra dostupne procese, pomoćne alate, pomoć odabrane osobe i alternativne mehanizme glasanja. Konvencija obavezuje države da obezbijede izborne procese koji prate princip univerzalnog dizajna kako bi oni bili što pristupačniji. Osim toga,

potrebno je obezbijediti prihvatljivo prilagođavanje (prepravke i korekcije za specifične individualne potrebe) kako bi se pružila podrška osobama sa posebnim invaliditetom. Potrebno je razmotriti različita pitanja kao što su projektovanje objekata, dozvoljene procedure, pristup informacijama i oblici ovlašćene pomoći tako da su glasački procesi dostupni osobama sa različitim vrstama invaliditeta, uključujući senzorno, fizičko, mentalno i intelektualno zdravlje.

Pristupačne procedure glasanja

Pojavljaju se razne vrste problema u pogledu pristupačnosti kao što su biračka mjesta koja nemaju nezavisni praktični pristup za osobe sa fizičkim i senzornim invaliditetom. Mjere koje se mogu preduzeti za poboljšanje fizičkog pristupa uključuju pristup na istom nivou, označeni parking, automatska vrata, toalete koji zadovoljavaju standarde pristupačnosti, signalizaciju, prostor za upravljanje kolicima, odsustvo prepreka i dobro osvjjetljenje. Pristup informacijama takođe može biti problematičan, uključujući i situaciju kada birači nemaju na raspolaganju informacije u alternativnim formama kako bi osobe sa senzornim ili intelektualnim smetnjama mogle da znaju kako da obilježe svoje glasačke listiće.

Primjeri dobre prakse u regionu OEBS-a

Izorno zakonodavstvo u jednoj državi učesnici OEBS-a propisuje da bi prostorije za biračka mjesta trebalo da budu pogodne za registraciju birača i pristupačne za birače. Pored toga, Zakon o zabrani diskriminacije i pristupačnosti zahtijeva da izborni organi obezbijede pristupačnost za sve, bez obzira na funkcionalne sposobnosti. Opštine naručuju opremu za glasanje i materijale koji zadovoljavaju zahtjeve univerzalnog dizajna, a opremu testiraju organizacije osoba sa invaliditetom. U okviru toga, proizvedena je oprema za glasanje, uključujući kabine za glasanje, koja je pristupačna za sve

#	Pitanja	Vodeći ekspert posmatračke misije
25	Da li postoje zakonske odredbe o tome da se izborni procesi učine dostupnim preduzimanjem svih prihvatljivih mjera? Da li postoje zakonski standardi pristupačnosti biračkih mjesta? Da li se ovi standardi bave različitim vrstama invaliditeta? Postoje li zakonske odredbe za glasanje osoba dugoročno smještenih u ustanove?	Pravni analitičar
26	Da li su zgrade koje koriste nadležni organi za izbore i glasanje dostupne osobama sa različitim vrstama invaliditeta? Da li zadovoljavaju zakonske standarde države (ako ih ima)? Da li su pogodne za invalidska kolica bez pomoći? Da li osobe sa fizičkim invaliditetom mogu da obilježe i ubace glasački listić u glasačku kutiju u privatnosti, bez pomoći? Ako je pristup omogućen samo na nekim biračkim mjestima, kako to utiče na učešće osoba sa invaliditetom?	Izborni analitičar

27	Da li su informacije o glasanju dostupne u pristupačnim formatima, uključujući i lako čitljivu i štampu velikog formata? Ako jesu, da li je to dovoljno za uputstva o glasanju?	Izborni analitičar
----	--	--------------------

Pomoćna sredstva

Pomoćna sredstva pomažu biračima sa invaliditetom da samostalno označe svoje glasačke listiće bez potrebe za pomoći. To omogućava ravnopravno učešće i obezbjeđuje tajnost glasanja. Da bi se efikasno koristila, pomoćna sredstva treba da budu dostupna na biračkom mjestu, da birači znaju za njih, da je osoblje obučeno za upotrebu i da birači mogu efikasno da ih koriste.

Primjer dobre prakse u regionu OEBS-a

- Uvedene su obavezne pravne mjere u jednoj državi učesnici OEBS-a sa zahtjevom da vodič za glasanje na Brajevom pismu i najmanje jedna dostupna glasačka kabina budu na raspolaganju na svakom biračkom mjestu.
- Pilot projekat sproveden je u jednoj opštini gdje je svako biračko mjesto imalo jedan vodič za glasanje koji su osobe sa oštećenim vidom mogle koristiti za glasanje bez pomoći, čak i ako nijesu znale Brajevo pismo.
- Nakon razmatranja najboljih međunarodnih praksi i razgovora sa organizacijama koje rade na pitanjima vezanim za osobe sa oštećenim vidom, Centralna izborna komisija jedne države učesnice OEBS-a izradila je standardni glasački listić za izbore, a takođe je pripremila poseban obrazac za osobe sa oštećenjima vida koji im omogućava da popune glasački listić. Pored toga, dva uveličavajuća stakla bila su dostupna na svakom biračkom mjestu, kao i taktilni okviri glasačkih listića.

Pomoćna sredstva – iz publikacije *Jednak pristup: Kako uključiti osobe sa invaliditetom u izbore i političke procese*, 2014. godine, Međunarodna fondacija za izborne sisteme (MFIS) i Nacionalni demokratski institut (NDI)

„Postoji nekoliko tipova pomoćnih alata koji mogu učiniti izborni proces pristupačnijim... Vodiči za taktilni glasački listić su fascikle u koje se glasački listić može staviti i korišćenjem Brajevog pisma ili taktilnih simbola mogu se identifikovati kandidati, što pomaže da se obezbijedi tajnost glasanja za osobe koje su slijepce... Rupe u fascikli postavljene su tačno iznad okvira na glasačkim listićima tako da birači mogu čitati Brajevo pismo/simbole i označiti glasački listić na isti način kao glasači koji ne koriste vodič. Neka tijela za upravljanje izborima izradila su glasačke listiće na Brajevom pismu, ali vodiči su bolje rješenje iz dva razloga. Prvo, često će samo nekoliko birača ubaciti Brajev glasački listić u jednu glasačku kutiju, pa će se lako utvrditi kako su glasali glasači koji su koristili glasački listić na Brajevom pismu. Međutim, ako birači koriste vodič, njihovo glasanje će izgledati kao i svi ostali glasački listići, čime se garantuje tajnost glasanja. Drugo, taktilni vodiči za glasanje obično su jeftinija opcija. Tijela za upravljanje izborima moraju samo da obezbijede nekoliko vodiča za svako biračko mjesto, dok je za pribavljanje glasačkih listića na Brajevom pismu potrebno više logistike kako bi se obezbijedilo dovoljno glasačkih listića na svakom izbornom mjestu...Spuštene glasačke kabine koje su dostupne korisnicima invalidskih kolica pomažu da se obezbijedi tajnost glasanja. Taktilne naljepnice ili kutije na vrhu označavaju za birače koji su slijepi koji se glasački listić ubacuje u koju kutiju kada na izborni dan stavljaju glasačke listiće u više kutija. Uveličavajuća stakla, prenosno osvjetljenje i velike zamjenske olovke su alati koji mogu pomoći biračima sa i bez invaliditeta.”

#	Pitanja	Vodeći ekspert u izornoj posmatračkoj misiji
28	Da li su dostupna pomoćna sredstva za olakšavanje glasanja osobama sa invaliditetom na biračkim mjestima (na primjer, taktilni vodiči za glasanje, vodiči za glasanje na Brajevom pismu ili uveličavajuća stakla)? Ako jesu, da li osoblje zna kako da ih koristi? Da li birači znaju za njih i kako da ih koriste? Da li su efikasna?	Izborni analitičar

Pomoć osobe po izboru

Još jedno pitanje koje treba razmotriti jeste da li birači mogu dobiti pomoć od osobe po sopstvenom izboru, kao što je navedeno u članu 29 Konvencije, ili pomoć neke druge osobe kao što je službenik na glasačkom mjestu (što može ugroziti tajnost glasanja i rezultirati lošim ponašanjem u nekim prilikama). Izveštaj Agencije za osnovna prava za 2014. godinu

je utvrdio da je „u 15 država članica EU... pomoć u glasanju dostupna osobama sa fizičkim, vizuelnim i intelektualnim smetnjama, uz odobrenje izbornih organa. Takvo zakonodavstvo često zahtijeva, međutim, da izborni službenik bude prisutan u glasačkoj kabini kod birača i asistenta što može izazvati zabrinutost u pogledu tajnosti glasanja za lica kojima je potrebna pomoć.”

#	Pitanja	Vodeći ekspert u izornoj posmatračkoj misiji
29	Da li postoje zakonske odredbe za pomoć izabrane osobe prilikom glasanja? Ako je tako, da li mora prisustvovati i izborni službenik?	Pravni analitičar
30	U praksi, da li pomoć prilikom glasanja pruža osoba koja je izabrana? Čini li se da se odredbe poštuju? Da li je obezbjeđena tajnost glasanja?	Izborni analitičar

Alternativni mehanizmi glasanja

Trebalo bi da osobe sa invaliditetom mogu glasati na isti način kao i svi drugi birači. Ako se glasanje odvija na biračkim mjestima, treba stvoriti uslove da osobe sa invaliditetom lično glasaju na biračkom mjestu. U nekim slučajevima, možda neće biti moguće pristupiti biračkom mjestu, u kom slučaju se mogu koristiti alternativni mehanizmi glasanja (AMG) kao što su mobilno, elektronsko ili glasanje putem pošte. Međutim, kako je KDILJP konstatovao 2011. godine, „alternativne načine glasanja treba koristiti samo u slučajevima kada nije moguće, ili je izuzetno teško, da osobe sa invaliditetom glasaju na biračkim mjestima kao i svi ostali... Potpuno oslanjanje na glasanje uz pomoć i na alternativno glasanje kao načine obezbjeđivanja političkog učešća osoba sa invaliditetom nije u skladu sa opštim obavezama koje su države potpisnice preuzele na osnovu čl. 4 i 29 Konvencije [Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom].”⁶⁰

Alternativni mehanizmi glasanja imaju sebi svojstvena ograničenja u pogledu tajnosti i integriteta. Uopšteno govoreći, kod alternativnih mehanizama glasanja slabije su kontrole i provjere što rezultira povećanom mogućnošću da tajnost bude ugrožena. Stoga postoji rizik od primjene zastrašivanja i pritiska u cilju manipulisanja načinom na koji ljudi glasaju. Dakle, ako su alternativni mehanizmi glasanja zakonom dozvoljeni, neophodno je posmatrati zaštitne mjere i da li osobe sa invaliditetom i akteri na izborima uopšte imaju povjerenje u takve mjere.⁶¹

Konvencija o ljudskim pravima snažno naglašava pravo na život u zajednici, a član 19 navodi da države potpisnice „priznaju jednako pravo svih osoba sa invaliditetom da žive u zajednici, u kojoj mogu da donose odluke jednako kao drugi, i da preduzimaju djelotvorne i

60 Stavovi 58 i 74, *Tematska studija Visokog komesara UN-a za ljudska prava o učešću u političkom i javnom životu osoba sa invaliditetom, 2011. godine*. Dostupno na: https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/RegularSession/Session19/A-HRC-19-36_en.pdf

61 Primjeri zaštitnih mjera uključuju definisane kriterijume podobnosti, proces prijave koji zahtijeva pismeni prijedlog kandidata kojeg je potpisao podnosilac prijedloga, evidenciju aplikacija i mjere transparentnosti.

odgovarajuće mjere za omogućavanje potpunog uživanja ovog prava osoba sa invaliditetom i njihovo potpuno uključivanje i učešće u zajednici”. Međutim, neke osobe stalno žive u ustanovama i stoga je važno pogledati odredbe koje omogućavaju tim osobama da glasaju, naročito ako one nijesu u mogućnosti da napuste prostor u kojem žive. Takođe može biti ugrožena tajnost u glasanju na licu mjesta, a posmatrači to moraju provjeriti.

#	Pitanja	Vodeći ekspert u izbornoj posmatračkoj misiji
31	Postoje li zakonske odredbe za alternativne načine glasanja (npr. mobilno glasanje, elektronsko glasanje ili glasanje putem pošte)? Ako postoje, da li su predviđene zaštitne mjere?	Pravni analitičar
32	Ako postoje odredbe o alternativnim načinima glasanja (npr. mobilno glasanje ili glasanje putem pošte), koliko su one djelotvorne u praksi za osobe sa invaliditetom? Da li obezbjeđuju tajnost glasačkog listića? Postoje li dovoljne zaštitne mjere? Šta organizacije osoba sa invaliditetom govore o takvim odredbama? Šta drugi akteri u izbornom procesu kažu o takvim odredbama? Koje su praktične odredbe za osobe dugoročno smještene u ustanovama?	Izborni analitičar

C. Postizborni period

Nakon izbornog dana, izborna posmatračka misija KDILJP-a može analizirati dostupnost informacija o rezultatima, pristup podnošenju prigovora i žalbi i način na koji su građani posmatrači riješili inkluziju invaliditeta. Takođe treba razmotriti pokazatelje ishoda o broju i procentualnom učešću osoba sa invaliditetom koje učestvuju u brojnim različitim svojstvima u izbornom procesu.

Informisanje o rezultatima

Kako bi osobe sa invaliditetom bile upoznate sa rezultatima izbora i imale mogućnost da provjere objavljene ukupne rezultate, podaci o pobjedničkim kandidatima i strankama, kao i tabelarni podaci, moraju biti dostupni u pristupačnim formatima. Stav 7.4 OEBS-ovog Dokumenta iz Kopenhagena obavezuje države da objavljuju zvanične rezultate. Opšti komentar br. 34 Odbora za ljudska prava Ujedinjenih nacija napominje da „države članice treba proaktivno da objave državne podatke od javnog interesa”.⁶² Da bi oni bili dostupni osobama sa različitim vrstama invaliditeta, neophodan je niz formata. Važno je da ti podaci budu dostupni u realnom vremenu, odnosno da se omogući priprema i podnošenje prigovora i žalbi.

62 <http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrc/docs/gc34.pdf>

#	Pitanja	Vodeći ekspert u izornoj posmatračkoj misiji
33	Da li su podaci o izbornim rezultatima dostupni u više formata, uključujući lako čitljive i audio formate, Brajevo pismo ili velike formate štampe, kao i tumačenje na znakovnom jeziku? Ako jesu, da li su dostupni u realnom vremenu, ostavljajući dovoljno vremena za podnošenje prigovora i žalbi?	Izborni analitičar

Prigovori i žalbe

U svakom izbornom procesu, neophodno je da postoji mogućnost podnošenja prigovora i žalbi u cilju pristupa pravnom lijeku i promovisanja poboljšanih politika i praksi koje povećavaju usklađenost sa obavezama u oblasti ljudskih prava.⁶³ Ovo je važno u toku izbornog ciklusa, ali je naročito važno u fazi poslije izbora. Član 13 Konvencije naglašava jednak pristup pravdi. Međutim, to je bilo teško obezbijediti u praksi. Kao što je navedeno, osobi lišenoj poslovne sposobnosti može biti uskraćeno da lično podnese žalbu, već to može učiniti samo posredstvom drugog lica kao što je staratelj. Štaviše, nemogućnost pristupa i troškovi podnošenja prigovora i žalbi mogu nesrazmjerno uticati na osobe sa invaliditetom. Može se desiti da informacije nisu dostupne u pristupačnim formatima i da se prava osoba sa invaliditetom ne razumiju. Osobama koje smatraju da su žrtve diskriminacije po osnovu invaliditeta može biti posebno teško da traže pravnu zaštitu.

Član 13 Konvencije – Pristup pravdi

1. Države potpisnice obezbjeđuju osobama sa invaliditetom djelotvoran pristup pravdi ravnopravno sa ostalima, uključujući obezbjeđivanje procesnih i starosnoj dobi primjerenih prilagođavanja, da bi olakšale njihove djelotvorne uloge posrednih i neposrednih učesnika, kao i uloge svjedoka, u svim pravnim postupcima, uključujući istražne i druge prethodne faze postupka.

#	Pitanja	Vodeći ekspert u izornoj posmatračkoj misiji
34	Da li su informacije o žalbenim mehanizmima dostupne u više formata? Da li su te informacije dostupne lokalno, kao i na nacionalnom nivou? Da li izborni službenici i organi za razmatranje žalbi prolaze obuku za podizanje svijesti o izbornom učešću osoba sa invaliditetom?	Pravni analitičar

⁶³ Član 2.3 Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima glasi: 3. Svaka država potpisnica ovog pakta obavezuje se: (a) da obezbijedi da svaka osoba čija su prava ili slobode, kao što je ovdje priznato, prekršeni, ima pristup djelotvornom pravnom lijeku.

35	Da li postoje prepreke u praksi za osobe sa invaliditetom u pogledu pristupa mehanizmima za prigovore i žalbe? Da li su prigovori i žalbe podnošene izbornoj administraciji i pravosudnom sistemu? Da li su podnošene žalbe drugim vansudskim institucijama (kao što su institucije za ljudska prava, tijela za ravnopravnost i kancelarije ombudsmana)? Koja posebna pitanja su pokretale osobe sa invaliditetom?	Pravni analitičar
----	---	-------------------

Primjer dobre prakse u regionu OEBS-

- Uz podršku Međunarodne fondacije za izborne sisteme, lokalna NVO je sproveda dugoročnu izbornu posmatračku misiju usmjerenu na učešće osoba sa invaliditetom, sa dugoročnim posmatračima koji su nadgledali više od 300 političkih događaja i kratkoročnim posmatračima koji su pokrivali preko 500 biračkih mjesta. Misija je dala 37 preporuka za poboljšanje djelotvornosti izborne administracije, političkih subjekata, sistema prigovora i žalbi i civilnog društva.

Gradani posmatrači

Važnost posmatranja izbora naglašena je u autoritativnom tumačenju člana 25. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, Opšti komentar 25 Odbora za ljudska prava glasi: „Trebalo da postoji nezavisna kontrola procesa glasanja i brojanja glasova.”⁶⁴ Građanske posmatračke grupe koje podržavaju Deklaraciju o opštim principima nepristrasnog posmatranja i nadgledanja izbora od strane građanskih organizacija preuzele su obaveze vezane za invaliditet. Organizacije prihvataju „obavezu da u svoje izvještaje uključe nalaze i preporuke u vezi sa učešćem u izbornim procesima... drugih tradicionalno nedovoljno zastupljenih grupa stanovništva, kao što su osobe sa invaliditetom... kao i korake koje preduzimaju nadležni organi, izborni kandidati i drugi akteri da podstaknu potpuno učešće takvih grupa i/ili uklone barijere za njihovo učešće”.⁶⁵

#	Pitanja	Vodeći ekspert u izbornoj posmatračkoj misiji
36	Da li građanske posmatračke grupe pomažu u promovisanju potpunog učešća osoba sa invaliditetom u izbornom procesu? Da li građanske posmatračke grupe prikupljaju podatke i izvještavaju o inkluziji invaliditeta? Da li su građanske posmatračke grupe zagovarale uključivanje osoba sa invaliditetom? Da li građanske posmatračke grupe imaju politiku o uključivanju osoba sa invaliditetom u svoje organizacije?	Izborni analitičar

64 Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, Opšti komentar 25, stav 20.

65 Dostupno na <http://www.gndem.org/declaration-of-global-principles>.

Indikatori ishoda

Ovi indikatori razmatraju mjeru u kojoj osobe sa invaliditetom stvarno učestvuju u svojstvu izabраниh predstavnika, kandidata, birača, kao i u izbornoj administraciji. Ako su osobe sa invaliditetom nedovoljno zastupljene, postoji veća odgovornost za preduzimanje dodatnih mjera za podršku učešća. Kao što je gore rečeno, može biti teško dobiti ove podatke.

Iz raspoloživih podataka, većina zemalja ukazuje na veoma mali broj osoba sa invaliditetom u nacionalnim parlamentima. Izvještaji Odbora Konvencije takođe izražavaju zabrinutost zbog slabe zastupljenosti osoba sa invaliditetom kao kandidata na izborima i u izvršnim i državnim organima.

#	Pitanja	Vodeći ekspert u izbornoj posmatračkoj misiji
37	Koliko osoba sa invaliditetom je bilo u prethodnom sazivu i koliko ih je izabrano u novom sazivu Skupštine? Koji je procenat žena? Da li zvanični izvori pružaju ove podatke?	Politički analitičar
38	Koliko se osoba sa invaliditetom kandiduje? Koji procenat su žene? Da li zvanični izvori pružaju ove podatke? Da li se nezvanični izvori slažu?	Politički analitičar
39	Koliko osoba je registrovano kao osobe sa invaliditetom u biračkom spisku? Da li su ovi podaci razvrstani po polu? Da li postoje podaci o tome koliko birača je zaista glasalo? Da li zvanični izvori pružaju ove podatke? Da li se nezvanični izvori slažu? Kakvi su stavovi osoba sa invaliditetom o procentu registrovanih birača sa invaliditetom?	Izborni analitičar
40	Koliko osoba sa invaliditetom radi u izbornoj administraciji? Od toga, koji je procenat žena? Da li i osobe sa invaliditetom imaju rukovodeće uloge u izbornoj administraciji?	Izborni analitičar

Poglavlje 4: Rad misija i posmatrača KDILJP-a

Učešće osoba sa invaliditetom na izborima je oblast prava i prakse koja je u razvoju. Praćenje obaveza iz Konvencije može pomoći u omogućavanju da one postanu stvarnost čime se poboljšava inkluzivnost izbora i vlada. Za procjenu ispunjenosti obaveza u vezi sa učešćem osoba sa invaliditetom na izborima neophodno je uraditi analizu dostupnih zakona, politika, podataka i informacija o stvarnom vođenju izbora.

Često je teško prikupiti podatke o tome šta se stvarno dešava u praksi. Organizacije osoba sa invaliditetom i građani posmatrači igraju određenu ulogu u prikupljanju i analizi tih informacija. Građani posmatrači u dobrom su položaju da sveobuhvatno prikupljaju informacije o različitim fazama izbornog procesa, prikupljanjem podataka iz cijele zemlje.

KDILJP na raspolaganju ima ograničene resurse za izborne aktivnosti i stoga se fokusira na ključna pitanja od značaja za ispunjavanje obaveza i dužnosti u vezi sa invaliditetom. Glavni tim izborne posmatračke misije analizira zakonodavstvo, politike i radnje na centralnom nivou. Izborne posmatračke misije imaju dugoročne i kratkoročne posmatrače koji na licu mjesta mogu prikupiti podatke o stvarnom učešću širom zemlje. Misije zatim izvještavaju o ključnim nalazima i utvrđuju gdje postoji usaglašenost, a gdje nedostaci. Misije razmatraju prava osoba sa invaliditetom u odnosu na sva ostala izborna prava koja se moraju poštovati kao što je predviđeno u obavezama OEBS-a i u drugim međunarodnim obavezama i standardima.

KDILJP se obavezala da podrži uključivanje osoba sa invaliditetom u svoje aktivnosti posmatranja izbora. KDILJP nastoji da obezbijedi maksimalne mogućnosti učešća u misijama koje obično traju samo nekoliko mjeseci i naglašava potrebu da se podrži obaveza organizacije da brine o cjelokupnom nacionalnom i međunarodnom osoblju koje ponekad radi u nesigurnim uslovima u kojima je suočeno sa izazovima.

A. Misije za procjenu potreba

KDILJP obično raspoređuje misiju za procjenu potreba u državi učesnici četiri do šest mjeseci prije izbornog dana. Ova misija procjenjuje predizborno okruženje i preporučuje da li je posmatranje poželjno i, ako jeste, preporučuje vrstu posmatranja koja je najpogodnija. Svi izvještaji misije za procjenu potreba objavljuju se u odjeljku KDILJP-a na veb stranici OEBS-a.

Misije za procjenu potreba – glavni zadaci:

- Prije misije za procjenu potreba, odgovorni savjetnik za izbore KDILJP-a provjeriće da li je država ratifikovala/pristupila Konvenciji o pravima osoba sa invaliditetom i da li je izjavila određene rezervacije ili dala izjave. Može se provjeriti da li se učešće na izborima pominje u izvještajima države Komitetu Konvencije, alternativnim izvještajima i izvještajima iz sjenke, kao i u zaključnim zapažanjima Komiteta. Misija za procjenu potreba takođe može provjeriti da li postoji nacionalna strategija ili akcioni plan koji upućuje na političko učešće osoba sa invaliditetom.
- Tokom misije za procjenu potreba, tim će provjeriti sa izbornom administracijom koje mjere su preduzete da bi se omogućio pristup osobama sa invaliditetom.
- Tokom misije za procjenu potreba, tim će se sastati sa jednom ili više organizacija osoba sa invaliditetom da bi im postavio pitanja o njihovim stavovima o prioritetima za osobe sa invaliditetom u izbornom procesu.
- Tokom misije za procjenu potreba, tim će provjeriti s političkim strankama da li preduzimaju interne mjere za promovisanje učešća osoba sa invaliditetom i da li postoji politika za osobe sa invaliditetom u odabiru kandidata.

B. Izborne aktivnosti

U nastavku su opisane aktivnosti izbornih posmatračkih misija i ograničenih izbornih posmatračkih misija, ali se one mogu odnositi i na misije za procjenu izbora i timove eksperata za izbore, u skladu sa utvrđenim potrebama, fokusom i resursima misije.

Pod nadzorom zamjenika šefa/šefice misije, jedan od članova glavnog tima imenuje se kao kontakt osoba za inkluziju invaliditeta. On je odgovoran za podizanje svijesti o Konvenciji i ovom priručniku, promovisanje koordinacije, susrete sa organizacijama osoba sa invaliditetom i promovisanje inkluzije invaliditeta kroz različite djelove objavljenih izvještaja. Očekuje se da svi analitičari glavnog tima analiziraju inkluziju invaliditeta u okviru svojih područja procjene, kao što je detaljnije navedeno u nastavku. Za neka pitanja

potreban je doprinos nekoliko kolega iz glavnog tima, gdje će pravni analitičar, na primjer, dati informacije o pravnom okviru, dok će izborni analitičar gledati šta se dešava u praksi.

Dva dobra opšta izvora informacija specifičnih za državu su: Pristup izborima (www.electionaccess.org/en/), i DOTCOM za zemlje povezane sa EU (www.disability-europe.net/dotcom).

***Izborna posmatračka misija – glavni zadaci:*⁶⁶**

- Zamjenik/zamjenica šefa/šefice misije, u razgovoru sa članovima glavnog tima, imenuje kontakt osobu za inkluziju invaliditeta.
- Kontakt osoba za inkluziju invaliditeta obezbjeđuje distribuciju priručnika i da stručnjaci glavnog tima razumiju svoje obaveze i odgovornosti. Kontakt osoba takođe vodi sastanke sa organizacijama osoba sa invaliditetom.
- Kontakt osoba obezbjeđuje da se dugoročni i kratkoročni posmatrači upoznaju sa uključivanjem osoba sa invaliditetom.
- Kontakt osoba i zamjenik/zamjenica šefa/šefice misije pripremaju glavne zaključke izvještaja i pregledaju informacije ostalih kolega iz glavnog tima o uključenju invaliditeta.

C. Dugoročni posmatrači

Dugoročni posmatrači su regionalni članovi izbornih posmatračkih misija i ograničenih izbornih posmatračkih misija koji prikupljaju informacije o tome šta se dešava na terenu širom zemlje prije izbornog dana, tokom izbornog dana i kasnije. Oni takođe podržavaju kratkoročne posmatrače (u izbornim posmatračkim misijama) u njihovom radu na terenu. Dakle, dugoročni posmatrači igraju ključnu ulogu u pomaganju misiji da sazna kakva je *de facto* situacija u smislu poštovanja, zaštite i ostvarenja izbornih prava osoba sa invaliditetom u regionima.

Preko koordinatora dugoročnih posmatrača, stručnjaci glavnog tima zatražiće od dugoročnih posmatrača da prikupe informacije o tome šta se dešava na lokalnom nivou u pogledu učešća osoba sa invaliditetom u izbornom procesu. O tome će ih obavijestiti glavni tim nakon dolaska u zemlju. Dugoročni posmatrači obično razmatraju pitanja u nastavku.

- **Da li je lokalna izborna administracija konsultovala organizacije osoba sa invaliditetom?** Čini li se da su uključeni stavovi organizacija osoba sa invaliditetom, ako nisu, zašto nisu?
- **Da li izborna administracija lokalno daje informacije o standardima pristupačnosti u više formata?** Da li one obuhvataju edukaciju birača? Da li pruža informacije o pristupačnim biračkim mjestima? Da li su uključene opšte najnovije informacije o izborima (npr. saopštenja za štampu)? Da li se izborna administracija suprotstavlja dominantnim stereotipima, pokazujući osobe sa invaliditetom kako učestvuju na izborima?

66 Konkretna pitanja za članove glavnog tima pominju se u tekstu iznad, kao i u Aneksu A.

- **Da li su lokalni mediji dostupni u više formata?** Da li to obuhvata edukaciju birača i informacije o kampanji? Da li se lokalni mediji bore protiv dominantnih stereotipa tako što prikazuju kako osobe sa invaliditetom učestvuju na izborima? Da li se to finansira iz javnih ili privatnih sredstava?
- **Da li je proces registracije birača težak za osobe sa različitim vrstama invaliditeta, čime se rizikuje smanjen odziv?** Da li su uslovi za dobijanje identifikacije teški? Da li osobe sa invaliditetom moraju na bilo koji način prijaviti invaliditet i, ako moraju, da li je sistem efikasan?
- **Da li je proces imenovanja kandidata težak za osobe sa različitim vrstama invaliditeta (čime rizikuje smanjen odziv)?** Da li je dostupna dodatna podrška osobama sa invaliditetom da se kandiduju?
- **Da li političke stranke/kandidati objavljuju informacije u pristupačnim formatima za osobe sa različitim vrstama invaliditeta?** Ako objavljuju, da li to rade sve ili samo neke stranke? Da li to obuhvata glavna pitanja kampanje i/ili informacije o strankama?
- **Da li su događaji tokom kampanje prikladni za osobe sa invaliditetom?** Kakav je fizički pristup? Da li postoji više formata prezentacije (na primjer znakovni jezik, lako čitljiv format ili titlovi)? Da li su mjesta organizovanja kampanje dostupna za invalidska kolica bez pomoći? Da li se pruža dodatna podrška kandidatima sa invaliditetom? Da li se raspravlja o inkluziji invaliditeta?
- **Da li su objekti koje izborni organi koriste za glasanje dostupni osobama sa različitim vrstama invaliditeta?** Da li zadovoljavaju zakonske standarde zemlje (ako postoje)? Ako su dostupna samo neka biračka mjesta, kako to utiče na učešće osoba sa invaliditetom?
- **Da li izborna administracija obezbeđuje efikasnu obuku o inkluziji invaliditeta? Da li ona naglašava prava osoba sa invaliditetom?** Da li objašnjava ključna pitanja kao što su pristupačnost usluga, pomoć osobe po izboru i dostupnost informacija?
- **Ako postoje uslovi za alternativne načine glasanja (na primjer, mobilno glasanje ili glasanje putem pošte), koliko se smatraju efikasnim na lokalnom nivou?** Da li obezbeđuju tajnost glasačkog listića? Postoje li dovoljne zaštitne mjere? Šta organizacije osoba sa invaliditetom govore o takvim uslovima na lokalnom nivou? Šta drugi lokalni akteri na izborima kažu o takvim uslovima? Koji su praktični uslovi obezbijeđeni za osobe u lokalnim institucijama za dugoročni smještaj?
- **Da li su podaci o izbornim rezultatima dostupni u različitim formatima, uključujući lako čitljive formate, Brajevo pismo, formate velike štampe ili tumačenje na znakovnom jeziku?** Ako jesu, da li su dostupni u stvarnom vremenu, ostavljajući dovoljno vremena za podnošenje prigovora i žalbi?
- **Da li lokalni mehanizmi za prigovore i žalbe pružaju informacije prema standardima pristupačnosti u više formata?**
- **Da li su lokalni mehanizmi za prigovore i žalbe de facto dostupni osobama sa invaliditetom?** Koja pitanja u vezi sa pravima osoba sa invaliditetom su pokrenuta?
- **Da li grupe građana posmatrača prikupljaju podatke o uključivanju invaliditeta na lokalnom nivou?**

D. Kratkoročni posmatrači i posmatranje izbornog dana

U ovom poglavlju obrađena su pitanja koja će kratkoročni posmatrači i drugi članovi izborne posmatračke misije razmatrati na dan izbora. Na dan izbora, kratkoročni posmatrači raspoređuju se širom zemlje kako bi sa lica mjesta dostavljali informacije o glasanju, prebrojavanju glasova i postupcima tabeliranja rezultata. Kao i dugoročni posmatrači, ali sa užim fokusom, kratkoročni posmatrači imaju ključnu ulogu u pomaganju misiji da sazna kakva je *de facto* situacija u smislu poštovanja, zaštite i ostvarivanja izbornih prava osoba sa invaliditetom na dan izbora. Glavni tim će o tome informisati kratkoročne posmatrače nakon njihovog dolaska u zemlju.

Posmatrači KDILJP-a imaju ograničeno vrijeme prisustva na svakom biračkom mjestu (obično ostaju oko 30 minuta) i više stvari koje treba provjeriti. Prema tome, posmatrači će se koncentrisati na dolje navedena pitanja iako se ona mogu razlikovati u zavisnosti od pravnog okvira zemlje i administrativnih struktura. Tipična pitanja i smjernice za formulare koje koriste kratkoročni posmatrači na biračkim mjestima i u centrima za tabeliranje mogu uključivati sljedeće: ⁶⁷

#	Pitanje na dan izbora iz formulara izborne posmatračke misije	Uputstvo izborne posmatračke misije za odgovarajuća pitanja
1	Da li su informacije na biračkom mjestu dostupne u više formata za osobe sa različitim vrstama invaliditeta? (da/ne)	Višestruki formati informacija čine proces dostupnim osobama sa različitim vrstama invaliditeta. Dostupnost informacija može se obezbijediti lako čitljivim materijalima, štampom velikog formata, Brajevim pismom i audio-vizuelnim materijalima (uključujući i znakovni jezik).
2	Da li je biračko mjesto fizički dostupno osobama sa tjelesnim invaliditetom? Da li je prostorni raspored na biračkom mjestu pogodan za birače sa invaliditetom? (da/ne)	Ovo podrazumijeva da treba vidjeti da li je biračko mjesto dostupno osobama sa fizičkim invaliditetom tako da oni mogu tajno i dostojanstveno popuniti svoj glasački listić bez posebne pomoći. Na primjer, ako je potrebna pomoć u podizanju kolica za nekoliko stepenica onda to znači da zgrada nije pristupačna. Ovo takođe uključuje provjeru da li osoba u invalidskim kolicima može obilježiti i ubaciti svoj glasački listić u tajnosti bez pomoći, na primjer, da li postoji glasačka kabina, odnosno glasačka kutija, koja je dovoljno niska da je može koristiti neko u invalidskim kolicima.

67 Metodologija KDILJP-a za prikupljanje podataka tokom izbornog dana obuhvata standardizovane formulare koje posmatrači popunjavaju kvantitativnim podacima, a dugoročni posmatrači podnose izvještaje o kvalitetu.

3	Da li su dostupna pomoćna sredstva za podršku osobama sa senzornim smetnjama? (da/ne)	Ona omogućavaju osobama sa senzornim oštećenjima da glasaju u tajnosti. U to se ubrajaju taktilni vodiči za glasanje, vodiči za glasanje na Brajevom pismu i uveličavajuća stakla. Treba ih probati da se vidi i utvrdi da li rade, kao i da li u praksi ljudi znaju kako da ih koriste i da im budu od pomoći.
4	Može li birač sa invaliditetom odabrati ko će mu pomoći? (da/ne/ne znam)	Da li se izbor birača ko će mu pomoći poštuje? Da li im se pridružio i neki izborni službenik (time dovodeći u pitanje tajnost glasanja)?

E. Javno izvještavanje i preporuke

Izborne posmatračke misije KDILJP-a, uključujući ograničene izborne posmatračke misije, misije za procjenu izbora i ekspertske timove za izbore izvještavaju o velikom broju pitanja koja su relevantna za izbore. Stoga misija mora da rezimira i odredi prioritete kako bi propratila sveukupnu situaciju u vezi sa učešćem osoba sa invaliditetom u izbornom procesu i jasno utvrdila ključne prednosti i slabosti. S obzirom na ograničeni broj preporuka koje misija daje, malo je vjerovatno da će biti više od nekoliko preporuka vezanih za inkluziju invaliditeta. Misija, prema tome, treba da odredi prioritete prema specifičnoj situaciji u zemlji. Tokom procesa izrade zaključaka i preporuka vezanih za invaliditet važno je razgovarati sa organizacijama osoba sa invaliditetom da bi misija u najvećoj mogućoj mjeri razumjela probleme i ispitati prioritete i preporuke. Ključne stavke u vezi sa inkluzijom invaliditeta treba uključiti u nalaze izbornih posmatračkih misija i ograničenih izbornih posmatračkih misija koji se predstavljaju dan nakon izbora. Konačni izvještaj sadrži najsveobuhvatniji opis prava osoba sa invaliditetom. Na prava osoba sa invaliditetom treba uputiti u sažetku izvještaja, tamo gdje je to moguće, a svakako i u konačnom izvještaju. Treba da sadrži opšti zaključak, a izvještavanje i preporuke o osobama sa invaliditetom treba uključiti u različite dijelove cjelokupnog teksta.

Ako je država potpisala, ali nije ratifikovala Konvenciju, ona se može pozivati na Konvenciju o pravima osoba sa invaliditetom jer je država izrazila interes da bude vezana ugovorom i njeni postupci ne treba da budu u suprotnosti sa ugovorom. Ako država nije potpisala ili nije pristupila ugovoru, može se pozvati na principe Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom s obzirom na to da obim globalne ratifikacije znači da ugovor ima normativnu vrijednost, ali se prepoznaje da država nije obavezana ugovorom, odnosno da nije preuzela obavezu poštovanja ugovora. U takvim slučajevima misija treba da preporuči ratifikaciju Konvencije, u skladu sa obavezama preuzetim prema OEBS-u.⁶⁸

Što su okvir i jezik koji se koriste u izvještavanju misije usklađeniji sa ciljevima Konvencije, to će izvještaj biti jasniji i korisniji za Odbor za prava osoba sa invaliditetom. Isto važi i za preporuke koje ne treba da budu opšte prirode, već treba da navedu konkretne zaključke koji se mogu sprovesti i izmjeriti. Primjeri preporuka mogu se odnositi na uklanjanje svih ograničenja u vezi sa glasanjem i pravima na kandidovanje, uključujući i ona zasnovana na

68 U skladu sa stavom 13.2 Bečkog dokumenta OEBS-a iz 1989. godine.

pojedinačnim sudskim odlukama o smetnji mentalnog zdravlja, u skladu sa Konvencijom o pravima osoba sa invaliditetom, ili na potrebu da se donesu zakonske odredbe o pomoći osobe po sopstvenom izboru, takođe u skladu sa Konvencijom o pravima osoba sa invaliditetom.

Kao i uvijek, misije ne treba da daju preporuke koje su previše preskriptivne, imajući u vidu da države mogu slobodno da procijene koje mjere će primijeniti kako bi obezbjedile izvršenje ugovora i političkih obaveza. Misije takođe:

- ne treba da preporučuju da o izbornim pravima osoba sa mentalnim ili intelektualnim smetnjama odlučuju sudovi pojedinačno, od slučaja do slučaja. Umjesto toga, misije treba da promovišu standarde Konvencije tako što će preporučiti da se biračka prava ne ograničavaju na osnovu mentalnih ili intelektualnih smetnji.
- Ne treba da daju prioritet alternativnim načinima glasanja (kao što su mobilno glasanje, glasanje putem pošte i glasanje preko punomoćnika), već umjesto toga treba da naglašavaju uključivanje osoba sa invaliditetom kroz univerzalni dizajn. Fokus, gdje je to moguće, treba da bude na poboljšanju pristupačnosti postojećih biračkih mjesta, a ne na alternativnim aranžmanima kojima je svojstveno da dovode u pitanje tajnost i integritet.

F. Praćenje

Države učesnice OEBS-a obavezale su se u Istanbulskom dokumentu OEBS-a iz 1999. godine „da odmah sprovedu izborne ocjene i preporuke KDILJP-a”. Od tada, sprovođenje izbornih preporuka postaje sve važnije za države učesnice OEBS-a, kao i za rad KDILJP-a u pružanju podrške državama u njihovim naporima da dalje poboljšaju svoje izborne procese.⁶⁹

KDILJP nudi da se vrati u zemlju u kojoj je posmatrala izbore i da zvanično predstavi svoj završni izvještaj. Ako to zatraži država učesnica, KDILJP može preduzimati dalje aktivnosti. One mogu uključivati analizu zakona, stručnu pravnu pomoć u izradi zakona, detaljne procjene određenih izbornih komponenti, tehničke savjete, podršku organizacijama civilnog društva, srednjoročni pregled na licu mjesta, kao i olakšavanje i koordinaciju.

KDILJP promoviše politički pluralizam i učešće nedovoljno zastupljenih grupa u procesima praćenja kao sredstvo za podsticanje jednakih mogućnosti za učešće na izborima. Prema tome, KDILJP nastoji da se konsultuje i uključi organizacije osoba sa invaliditetom u svoje aktivnosti praćenja i da podstiče države učesnice da na sličan način uključe organizacije osoba sa invaliditetom.

69 Za više informacija, vidjeti Priručnik KDILJP-a o praćenju izbornih preporuka iz 2016. godine. Dostupno na: <https://www.osce.org/odihr/elections/244941>

Praćenje – glavni zadaci

- Tim KDILJP-a će se tokom posjete susresti sa organizacijama osoba sa invaliditetom da bi im predstavio konačni izvještaj, a organizacije osoba sa invaliditetom će uključiti i u razgovore tokom okruglog stola.
- Kada je to moguće, tim KDILJP-a će uključiti inkluziju invaliditeta i preporuke u vezi sa tim u svoje razgovore o konačnom izvještaju.
- Promovisati organizacije osoba sa invaliditetom koje su uključene u aktivnosti praćenja i izborne reforme.
- Ponuditi pomoć državama učesnicama OEBS-a u promovisanju osoba sa invaliditetom u izbornim procesima, između ostalog, kroz analizu usklađenosti izbornog zakonodavstva i prakse sa Konvencijom.

Primjer dobre prakse u regionu OEBS-a

U jednoj državi učesnici OEBS-a, kancelarija zaštitnika ljudskih prava i sloboda je osnovala radnu grupu za razmatranje pitanja vezanih za izorno učešće osoba sa invaliditetom. U radnoj grupi učestvovali su predstavnici organizacija osoba sa invaliditetom i drugih organizacija civilnog društva u cilju sprovođenja istraživanja o tome da li je obezbijedena dostupnost biračkih mjesta u skladu sa zakonom. Na javnom postizbornom događaju, zaštitnik ljudskih prava i sloboda predstavio je zaključke istraživanja, kao i preporuke za poboljšanje, širokom spektru zainteresovanih strana u izbornom procesu i poslao ih državnim institucijama. Radna grupa je nastavila svoje aktivnosti na kasnijim izborima da bi ocijenila napredak i stepen sprovođenja svojih prethodnih preporuka.

Prilog A - Pitanja za pojedinačne članove glavnog tima

Pravni analitičar

#	Pitanja	Mogući izvori
1	Da li je država ratifikovala ili pristupila Konvenciji o pravima osoba sa invaliditetom i, ako jeste, da li je izrazila određene rezerve ili dala izjave relevantne za učešće na izborima (naročito u odnosu na čl. 29, 9 i 12)? Da li je država ratifikovala ili pristupila Fakultativnom protokolu uz Konvenciju? Da li je država ratifikovala ili pristupila drugim relevantnim konvencijama? Da li je nakon ratifikacije bilo promjena u domaćem zakonodavstvu i da li su te promjene bile u skladu sa državnim obavezama?	Status ratifikacije Konvencije i Fakultativnog protokola, veb stranica Zbirki ugovora UN-a ⁷⁰
2	Da li je država podnijela izvještaj Odboru za prava osoba sa invaliditetom o pitanjima učešća na izborima? Da li su podneseni alternativni ili izvještaji iz sjenke? Koje su bile zaključne napomene Odbora u vezi sa izbornim učešćem osoba sa invaliditetom? Da li je država podnijela izvještaj drugim tijelima za praćenje ugovora o pitanjima koja se odnose na izbornu učešće osoba sa invaliditetom, kao što su Savjet za ljudska prava UN-a ili Komitet za ukidanje diskriminacije žena?	Odbor za prava osoba sa invaliditetom (veb stranica) ⁷¹ Odbori drugih ugovornih tijela (veb stranice)
3	Postoje li nacionalna strategija ili akcioni plan o invaliditetu koji uključuju pravo na političko učešće? Da li postoji mehanizam za analizu sprovođenja i da li je proces konsultativan? Postoji li javno izvještavanje?	Nadležno ministarstvo Organizacije osoba sa invaliditetom
4	Da li postoje opšti pravni standardi u pogledu pristupačnosti informacija? Da li pravni standardi o pristupačnosti važe i za izbornu administraciju, političke stranke i organizacije civilnog društva? Postoje li pravni standardi o pristupačnosti za javne i privatne davaoce javnih informacija na internetu? Da li postoje zakonski standardi o pristupačnosti za javne i privatne audio-vizuelne medije?	Zakonodavstvo Nacionalna statistika ili akcioni plan Nadležno ministarstvo

70 https://treaties.un.org/Pages/Treaties.aspx?id=4&subid=A&clang=_en.

71 <https://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CRPD/Pages/CRPDIndex.aspx>

5	Postoje li opšti pravni standardi o pristupačnosti objekata i infrastrukture uopšte? Da li oni obuhvataju izbornu administraciju, političke stranke i civilno društvo? Postoje li obavezni standardi o pristupačnosti objekata nacionalnih i lokalnih organa?	Zakonodavstvo Nacionalna statistika ili akcioni plan Nadležno ministarstvo
6	Postoje li izričite zakonske odredbe u vezi sa izbornim učešćem osoba sa invaliditetom? Postoje li izričite zakonske odredbe o nediskriminaciji u vezi sa izbornim učešćem osoba sa invaliditetom? Da li su neadekvatan univerzalni dizajn i uskraćivanje prihvatljivog prilagođavanja definisani kao oblici diskriminacije u nacionalnom zakonodavstvu?	Zakoni o nediskriminaciji i dostupnosti Ustav Izborna zakonodavstvo
7	Da li postoje zakonski zahtjevi da se izborni podaci razvrstaju po različitim tipovima invaliditeta i polu? Na primjer, podaci o biračima, kandidatima i onima koji su izabrani. Da li se takvi podaci moraju objaviti? Da li postoje odredbe o zaštiti podataka i, ako postoje, kako se tumače u vezi sa obavezama iz Konvencije?	Zakonodavstvo
9	Da li postoje zakonski zahtjevi za konsultovanje i aktivno učešće organizacija osoba sa invaliditetom u vezi sa izborima? Da li izborna administracija mora da sprovede konsultacije na nacionalnom i/ili lokalnom nivou? Da li postoje određeni zahtjevi za medije koji se finansiraju iz javnih budžeta da se konsultuju sa organizacijama osoba sa invaliditetom o prenošenju izbornih informacija?	Zakonodavstvo
10	Da li su organizacije osoba sa invaliditetom konsultovane u svim inicijativama zakonodavne reforme? Čini li se da su uključeni stavovi organizacija osoba sa invaliditetom? Ako nijesu, kakvo je bilo opravdanje (ako postoji)?	Skupština Organizacije osoba sa invaliditetom
13	Da li postoje zakonska ograničenja za učešće na izborima (kandidata ili birača) vezano za poslovnu sposobnost? Ako postoje ograničenja, da li je potrebna pojedinačna sudska odluka o sposobnosti u vezi biračkog prava? Kada zakonodavstvo ne predviđa lišavanje poslovne sposobnosti, postoje li mehanizmi podrške za osobe sa invaliditetom da ostvaruju svoje biračko pravo?	Zakonodavstvo
14	Da li su mehanizmi za podnošenje prigovora i žalbi zakonski dostupni osobama sa ograničenim biračkim pravom iz razloga poslovne nesposobnosti? Da li je takođe moguće podnijeti žalbe vansudskim institucijama (kao što su institucije za ljudska prava, tijela za ravnopravnost itd.)?	Zakonodavstvo Vansudske institucije
15	Ako postoje zakonska ograničenja za učešće u izborima na osnovu poslovne sposobnosti, da li je dostupna zvanična statistika o broju ugroženih lica? Da li postoje izvještaji o zloupotrebi ograničenja poslovne sposobnosti?	Zvanična statistika Organizacije osoba sa invaliditetom

25	Da li postoje zakonske odredbe da se izborni procesi učine dostupnim preduzimanjem svih prihvatljivih mjera? Postoje li standardi pristupa za biračka mjesta? Da li ti standardi obuhvataju različite vrste invaliditeta? Postoje li zakonske odredbe za glasanje osoba dugoročno smještenih u ustanovama?	Zakonodavstvo Nacionalna statistika ili akcioni plan
29	Da li postoje zakonske odredbe za pomoć osobe po sopstvenom izboru prilikom glasanja? Ako je tako, da li mora prisustvovati i izborni službenik?	Zakonodavstvo Upravljačko izborno tijelo
31	Postoje li zakonske odredbe za alternativne načine glasanja (npr. mobilno glasanje, elektronsko glasanje ili glasanje putem pošte)? Ako je tako, da li su predviđene zaštitne mjere?	Zakonodavstvo Upravljačko izborno tijelo
34	Da li su informacije o prigovorima i žalbama dostupne u više formata? Da li su takve informacije dostupne lokalno, kao i na nacionalnom nivou? Da li izborni službenici i organi za rješavanje žalbi prolaze obuku za podizanje svijesti o izbornom učešću osoba sa invaliditetom?	Upravljačko izborno tijelo Sudovi/vijeća Vansudske institucije Nalazi dugoročnih/kratkoročnih posmatrača Organizacije osoba sa invaliditetom
35	Postoje li prepreke u praksi za pristup osoba sa invaliditetom mehanizmima za prigovore i žalbe? Da li su podnošeni prigovori i žalbe izornoj administraciji ili pravosudnom sistemu? Da li su podnošene žalbe drugim vansudskim institucijama (kao što su institucije za ljudska prava, tijela za ravnopravnost i kancelarije ombudsmana)? Koja specifična pitanja su pokretale osobe sa invaliditetom?	Sudovi/vijeća Vansudske institucije Nalazi dugoročnih/kratkoročnih posmatrača Organizacije osoba sa invaliditetom Građanske posmatračke grupe

Izborni analitičar

#	Pitanja	Mogući izvori
8	Da li postoje zakonski zahtjevi da se izborni podaci razvrstaju po različitim tipovima invaliditeta i polu? Na primjer, podaci o biračima, kandidatima i onima koji su izabrani. Da li se takvi podaci moraju objaviti? Da li postoje odredbe o zaštiti podataka i, ako postoje, kako se tumače u vezi sa obavezama iz Konvencije?	Upravljačko izborno tijelo Organizacije osoba sa invaliditetom
11	Da li je izborna administracija sprovela konsultacije sa organizacijama osoba sa invaliditetom i, ako nije, zašto? Čini li se da su stavovi organizacija osoba sa invaliditetom uključeni? Da li je to bilo urađeno na nacionalnom i lokalnom nivou? Da li izborna administracija ima politiku o invaliditetu? Da li izborna administracija ima kontakt osobu za inkluziju invaliditeta?	Upravljačko izborno tijelo Organizacije osoba sa invaliditetom Nalazi dugoročnih/kratkoročnih posmatrača

16	Da li izborna administracija pruža informacije u skladu sa standardima pristupačnosti i u različitim formatima, uključujući materijale koji se lako čitaju i štampu velikog formata, vodiče za glasanje na Brajevom pismu i tumačenje znakovnim jezikom? Da li su takve informacije dostupne lokalno, kao i na nacionalnom nivou? Da li obuhvataju edukaciju birača? Pružaju li informacije o pristupačnim biračkim mjestima? Da li obuhvataju opšta ažuriranja o izborima (npr. saopštenja za javnost, najave, podaci)? Kakvi su stavovi organizacija osoba sa invaliditetom o pružanju informacija?	Upravljačko izborno tijelo Organizacije osoba sa invaliditetom Nalazi dugoročnih/kratkoročnih posmatrača Građanske posmatračke grupe
18	Da li je proces registracije birača težak za osobe s različitim vrstama invaliditeta, čime se rizikuje smanjen pristup? Postoje li prepreke za dobijanje ličnih isprava, a time i rizik smanjenja pristupa? Da li postoje posebne mjere da se osobe sa invaliditetom registruju za glasanje?	Zakonodavstvo Propisi tijela za upravljanje izborima Organizacije osoba sa invaliditetom Nalazi dugoročnih/kratkoročnih posmatrača Građanske posmatračke grupe
19	Da li je proces predlaganja kandidata težak za osobe sa različitim vrstama invaliditeta (čime se rizikuje smanjeni pristup)? Da li je dostupna dodatna podrška osobama sa invaliditetom da se prijave kao kandidati?	Zakonodavstvo Propisi tijela za upravljanje izborima Organizacije osoba sa invaliditetom Nalazi dugoročnih/kratkoročnih posmatrača Građanske posmatračke grupe
20	Da li izborna administracija sprovodi efikasnu obuku o inkluziji invaliditeta? Da li se naglašavaju prava osoba sa invaliditetom? Da li se objašnjavaju ključna pitanja kao što su pristupačnost usluga, pomoć osobe po izboru i dostupnost informacija? Da li izborna administracija ima program obuke i edukacije za organizacije osoba sa invaliditetom?	Upravljačko izborno tijelo Organizacije osoba sa invaliditetom Nalazi dugoročnih/kratkoročnih posmatrača Građanske posmatračke grupe
26	Da li su objekti koje koriste izborni organi i objekti za glasanje pristupačni osobama sa različitim vrstama invaliditeta? Da li ispunjavaju zakonske standarde države (ako ih ima)? Da li su pristupačni za invalidska kolica bez pomoći? Da li osobe sa fizičkim invaliditetom mogu da obilježe glasački listić i glasaju tajno, bez pomoći? Ako su pristupačna samo neka biračka mjesta, kako to utiče na učešće osoba sa invaliditetom?	Upravljačko izborno tijelo Organizacije osoba sa invaliditetom Nalazi dugoročnih/kratkoročnih posmatrača Građanske posmatračke grupe

27	<p>Da li su informacije o glasanju dostupne u pristupačnim formatima, uključujući lako čitljive materijale i štampu velikog formata? Ako jesu, da li su uputstva za glasanje dovoljna?</p>	<p>Upravljačko izborno tijelo Organizacije osoba sa invaliditetom Kratkoročni posmatrači Građanske posmatračke grupe</p>
28	<p>Da li su dostupna pomoćna sredstva za olakšavanje glasanja osobama sa invaliditetom na biračkim mjestima (na primjer, taktilni vodiči za glasanje, vodiči na Brajevom pismu ili uveličavajuća stakla)? Ako jesu, da li osoblje zna kako da ih koristi? Da li su birači upoznati sa njima i kako da ih koriste? Da li su efikasna?</p>	<p>Upravljačko izborno tijelo Organizacije osoba sa invaliditetom Nalazi dugoročnih/kratkoročnih posmatrača Građanske posmatračke grupe</p>
30	<p>U praksi, da li prilikom glasanja pomoć pruža osoba po izboru? Čini li se da se odredbe poštuju? Da li je obezbijeđena tajnost glasanja?</p>	<p>Propisi tijela za upravljanje izborima Organizacije osoba sa invaliditetom Nalazi dugoročnih/kratkoročnih posmatrača Građanske posmatračke grupe</p>
32	<p>Ako postoje odredbe o alternativnim načinima glasanja (na primjer, glasanje putem mobilnog telefona ili pošte), koliko su one djelotvorne u praksi za osobe sa invaliditetom? Da li obezbjeđuju tajnost glasačkog listića? Ima li dovoljno zaštitnih mjera? Šta organizacije osoba sa invaliditetom govore o tim odredbama? Šta drugi akteri na izborima kažu o tim odredbama? Koje su praktične odredbe donesene za osobe dugoročno smještene u institucijama?</p>	<p>Propisi tijela za upravljanje izborima Organizacije osoba sa invaliditetom Nalazi dugoročnih/kratkoročnih posmatrača Građanske posmatračke grupe</p>
33	<p>Da li su podaci o izbornim rezultatima dostupni u više formata, uključujući lako čitljive i audio materijale, Brajevo pismo ili velike formate štampe, kao i sa tumačenjem znakovnim jezikom? Ako jesu, da li su dostupni u stvarnom vremenu, ostavljajući dovoljno vremena za podnošenje prigovora i žalbi?</p>	<p>Upravljačko izborno tijelo Organizacije osoba sa invaliditetom Nalazi dugoročnih/kratkoročnih posmatrača Građanske posmatračke grupe</p>

36	Da li građanske posmatračke grupe pomažu promovisanje punog učešća osoba sa invaliditetom u izbornom procesu? Da li građanske posmatračke grupe prikupljaju podatke i izvještavaju o inkluziji invaliditeta? Da li su se građanske posmatračke grupe zalagale za inkluziju invaliditeta? Da li građanske posmatračke grupe imaju politiku o uključivanju osoba sa invaliditetom u svoje organizacije?	Građanske posmatračke grupe Organizacije osoba sa invaliditetom Nalazi dugoročnih/kratkoročnih posmatrača
39	Koliko je osoba upisano u birački spisak kao osobe sa invaliditetom? Da li su ovi podaci razvrstani po polu? Da li postoje podaci o tome koliko je osoba zaista glasalo? Da li zvanični izvori pružaju ove podatke? Da li se nezvanični izvori slažu? Kakvi su stavovi osoba sa invaliditetom o procentu upisanih birača sa invaliditetom?	Upravljačko izborno tijelo Organizacije osoba sa invaliditetom
40	Koliko osoba sa invaliditetom radi u izbornoj administraciji? Koji procenat su žene? Da li su osobe sa invaliditetom i na višim funkcijama u izbornoj administraciji?	Upravljačko izborno tijelo

Politički analitičar

#	Pitanja	Mogući izvori
21	Da li političke stranke/kandidati pružaju informacije u formatima dostupnim osobama sa različitim vrstama invaliditeta? Ako je tako, da li to rade sve stranke ili samo neke? Da li su u njima obuhvaćena glavna pitanja kampanje i/ili informacije o strankama i kandidatima?	Političke stranke/kandidati Organizacije osoba sa invaliditetom Nalazi dugoročnih/kratkoročnih posmatrača Građanske posmatračke grupe
22	Da li se pruža dodatna podrška kandidatima sa invaliditetom? Da li su obezbijeđena dodatna sredstva za pokrivanje troškova kampanje? Da li su događaji kampanje inkluzivni za osobe sa invaliditetom? Da li su prostorije fizički pristupačne? Da li postoji više formata predstavljanja (na primjer, znakovni jezik, titlovi ili materijali u lako čitljivom formatu)? Da li se raspravlja o inkluziji invaliditeta?	Političke stranke/kandidati Organizacije osoba sa invaliditetom Nalazi dugoročnih/kratkoročnih posmatrača Građanske posmatračke grupe
23	Da li političke stranke/kandidati imaju politiku o promovisanju prava osoba sa invaliditetom i/ili učešća osoba sa invaliditetom u stranci i kao kandidati? Da li imaju podatke o osobama sa invaliditetom unutar stranke? Da li imaju podatke u vezi sa uključivanjem invaliditeta u svoje programe? Da li političke stranke dobijaju finansijsku podršku države kako bi povećale učešće osoba sa invaliditetom u svojim strukturama?	Političke stranke/kandidati Organizacije osoba sa invaliditetom Građanske posmatračke grupe

37	Koliko osoba sa invaliditetom je bilo u prethodnom sazivu Skupštine, a koliko ih je izabrano u novi saziv Skupštine? Koji je procenat žena? Da li zvanični izvori pružaju ove podatke?	Zvanična statistika Skupština Upravljačko izborno tijelo Organizacije osoba sa invaliditetom
38	Koliko se osoba sa invaliditetom kandidovalo? Koji je procenat žena? Da li zvanični izvori pružaju ove podatke? Da li se nezvanični izvori slažu?	Zvanična statistika Skupština Upravljačko izborno tijelo Organizacije osoba sa invaliditetom

Medijski analitičar

#	Pitanja	Mogući izvori
12	Da li su mediji koji se finansiraju iz javnih budžeta konsultovali organizacije osoba sa invaliditetom u vezi sa dostupnošću sadržaja kampanje i izbornih informacija? Čini li se da su uključeni stavovi organizacija osoba sa invaliditetom?	Mediji koji se finansiraju iz javnih budžeta Organizacije osoba sa invaliditetom
17	Da li mediji koji se finansiraju iz javnih budžeta pružaju informacije o izborima u više formata, u skladu sa standardima pristupačnosti? Ako je tako, da li to obuhvata edukaciju birača i informacije o kampanji? Da li kandidati sa invaliditetom imaju jednak pristup medijima kao ostali kandidati? Kakvi su stavovi organizacija osoba sa invaliditetom o pružanju informacija od strane medija koji se finansiraju iz javnih budžeta? Šta je sa privatnim medijima?	Praćenje medija od strane izborne posmatračke misije Organizacije osoba sa invaliditetom Mediji koji se finansiraju iz javnih budžeta Privatni mediji
24	Da li mediji koji se finansiraju iz javnih budžeta imaju određenu politiku ili praksu u promovisanju učešća kandidata sa invaliditetom ili raspravu o uključivanju invaliditeta u proces kampanje? Da li javni mediji pružaju informacije o kampanji u više pristupačnih formata? Da li privatni mediji imaju takve politike ili prakse? Da li se izvještaji podnose iz perspektive prava?	Praćenje medija od strane izborne posmatračke misije Organizacije osoba sa invaliditetom Mediji koji se finansiraju iz javnih budžeta Privatni mediji

Prilog B - Osnovne mjerodavne zakonske odredbe i političke obaveze

OEBS-ov Dokument iz Moskve iz 1991. godine

41. Države učesnice odlučuju da
- 1 - obezbijede zaštitu ljudskih prava osoba sa invaliditetom;
 - 2 - preduzmu korake kako bi obezbijedile jednake mogućnosti tih osoba da u potpunosti učestvuju u životu svog društva;
 - 3 - promovišu odgovarajuće učešće tih osoba u odlučivanju u oblastima koje se tiču njih;
 - 4 - podstiču usluge i obuku socijalnih radnika za stručnu i socijalnu rehabilitaciju osoba sa invaliditetom;
 - 5 - podstiču povoljne uslove za pristup osoba sa invaliditetom javnim objektima i uslugama, stanovanju, prevozu i kulturnim i rekreativnim aktivnostima.

Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima iz 1996. godine

2.1. Svaka država potpisnica obavezuje se da će poštovati i jemčiti svim pojedincima na svojoj teritoriji i pod njenom pravnom nadležnošću prava priznata ovim Paktom bez razlike bilo koje vrste, kao što su rasa, boja kože, pol, jezik, vjeroispovijest, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno porijeklo, imovina, rođenje ili drugi status.

2.2 Svaki građanin ima pravo i mogućnost bez ikakvih razlika navedenih u članu 2 i bez nerazumnih ograničenja da:

- (a) učestvuje u vođenju javnih poslova, neposredno ili putem slobodno izabраниh predstavnika;
- (b) bira i bude izabran na stvarnim povremenim izborima koji se održavaju na osnovu opšteg i jednakog biračkog prava i tajnim glasanjem, pri čemu se jemči slobodno izražavanje volje birača;
- (c) imaju pristup, u opštim uslovima ravnopravnosti, javnim službama u svojoj zemlji.

Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom iz 2008. godine

Član 2 – Definicije

Za potrebe ove konvencije:

„Komunikacija” obuhvata jezike, prikaz teksta, vodič za glasanje na Brajevom pismu, taktilnu komunikaciju, štampani materijal velikog formata, dostupne multimedije, pisane i audio materijale, običan jezik, čovjeka-čitača i augmentativne i alternativne načine,

sredstva i formate komunikacije, uključujući pristupačne informacione i komunikacione tehnologije;

„Jezik” uključuje govorne i znakovne jezike i druge oblike negovornih jezika;

„Diskriminacija na osnovu invaliditeta” podrazumijeva svaku razliku, isključenje ili ograničenje na osnovu invaliditeta koje ima za cilj efekat umanjenja ili poništavanja priznanja, uživanja ili vršenja, na ravnopravnoj osnovi s drugima, svih ljudskih prava i osnovnih sloboda na političkom, ekonomskom, društvenom, kulturnom, građanskom ili bilo kom drugom polju. Uključuje sve oblike diskriminacije, kao i odbijanje prihvatljivog prilagođavanja;

„Prihvatljivo prilagođavanje” podrazumijeva neophodne i odgovarajuće izmjene i prilagođavanja koja ne nameću nesrazmjerno ili nepotrebno opterećenje za osobe sa invaliditetom, po potrebi u konkretnom slučaju, kako bi se obezbijedilo da osobe sa invaliditetom uživaju ili ostvaruju ravnopravno s drugim ljudima sva ljudskih prava i osnovne slobode;

„Univerzalni dizajn” označava dizajn proizvoda, okruženja, programa i usluga koje će koristiti svi ljudi, u najvećoj mogućoj mjeri, bez potrebe za prilagođavanjem ili specijalizovanim dizajnom. „Univerzalni dizajn” ne isključuje pomoćne uređaje za pojedine grupe osoba sa invaliditetom tamo gdje je to potrebno.

Član 4 - Opšte obaveze

1. Države učesnice obavezuju se da obezbijede i promovišu potpuno ostvarivanje svih ljudskih prava i osnovnih sloboda za sve osobe sa invaliditetom bez diskriminacije bilo koje vrste na osnovu invaliditeta. U tom cilju države učesnice obavezuju se da:

- (a) usvoje sve odgovarajuće zakonodavne, administrativne i druge mjere za ostvarivanje prava priznatih u ovoj konvenciji;
- (b) preduzimaju sve odgovarajuće mjere, uključujući i zakonodavstvo, da izmijene ili ukinu postojeće zakone, propise, običaje i praksu koje predstavljaju diskriminaciju osoba sa invaliditetom; ...
- (d) se uzdrže od bilo kojeg djela ili prakse koji nijesu u skladu s ovom konvencijom i da obezbijede da nadležni organi i javne institucije djeluju u skladu s ovom konvencijom; ...
- (f) preduzimu ili promovišu istraživanja i razvoj univerzalno dizajniranih proizvoda, usluga, opreme i postrojenja definisanih članom 2 ove konvencije koji zahtijevaju minimalno moguće prilagođavanje i najmanje troškove za zadovoljavanje specifičnih potreba osoba sa invaliditetom, kao i da promovišu njihovu dostupnost i upotrebu i da promovišu univerzalni dizajn u razvoju standarda i smjernica;
- (g) preduzmu ili promovišu istraživanja i razvoj, kao i da promovišu raspoloživost i korišćenje novih tehnologija, uključujući informacione i komunikacione tehnologije, pomagala za kretanje, uređaje i pomoćne tehnologije, pogodne za osobe sa invaliditetom, dajući prednost tehnologijama po pristupačnoj cijeni;
- (h) obezbijede pristupačne informacije osobama sa invaliditetom o pomagalima za kretanje, uređajima i pomoćnim tehnologijama, uključujući nove tehnologije, kao i druge oblike pomoći, usluge podrške i objekte;

- (i) promoviše obuku profesionalaca i osoblja koje radi sa osobama sa invaliditetom o pravima iz ove konvencije kako bi se pružile bolja pomoć i usluge koje su zajamčene ovim pravima.

3. U izradi i sprovođenju zakonodavstva i politika za sprovođenje ove konvencije, kao i u drugim procesima donošenja odluka koje se odnose na osobe sa invaliditetom, države učesnice će se blisko konsultovati sa i aktivno uključiti osobe sa invaliditetom, uključujući djecu sa invaliditetom, posredstvom organizacija koje ih predstavljaju.

Član 5 – Jednakost i nediskriminacija

1. Države učesnice priznaju da su sva lica jednaka pred zakonom i da po zakonu imaju pravo bez diskriminacije na jednaku zaštitu i jednaku korist od zakona.
2. Države učesnice zabranjuju bilo kakvu diskriminaciju na osnovu invaliditeta i garantuju osobama sa invaliditetom jednaku i efikasnu pravnu zaštitu od diskriminacije po svim osnovama.
3. U cilju promovisanja ravnopravnosti i ukidanja diskriminacije, države učesnice preduzimaju sve odgovarajuće korake da bi obezbijedile prihvatljivo prilagođavanje.
4. Posebne mjere koje su neophodne u cilju ubrzavanja ili postizanja *de facto* jednakosti osoba sa invaliditetom neće se smatrati diskriminacijom u skladu s odredbama ove konvencije.

Član 6 – Žene sa invaliditetom

1. Države učesnice priznaju da su žene i djevojke sa invaliditetom podložne višestrukoj diskriminaciji i u tom smislu će preduzeti mjere da im se obezbijedi potpuno i ravnopravno uživanje svih ljudskih prava i osnovnih sloboda.
2. Države učesnice preduzeće sve odgovarajuće mjere da bi obezbijedile potpun razvoj, napredak i osnaživanje žena i da bi im se garantovalo ostvarivanje i uživanje ljudskih prava i osnovnih sloboda predviđenih ovom konvencijom.

Član 8 – Podizanje svijesti

1. Države učesnice obavezuju se da usvoje trenutne, djelotvorne i odgovarajuće mjere za:
 - (a) podizanje svijesti cjelokupnog društva o osobama sa invaliditetom, uključujući i na nivou porodice i promovisanje poštovanja prava i dostojanstva osoba sa invaliditetom;
 - (b) borbu protiv stereotipa, predrasuda i štetnih postupaka koji se odnose na osobe sa invaliditetom, uključujući one zasnovane na polu i starosti, u svim oblastima života;
 - (c) promovisanje svijesti o sposobnostima i doprinosima osoba sa invaliditetom.
2. Mjere za ovaj cilj uključuju:
 - (a) Pokretanje i održavanje efikasnih kampanja za podizanje svijesti osmišljenih za:
 - (i) njegovanje prihvatanja prava osoba sa invaliditetom;
 - (ii) promovisanje pozitivnih percepcija i veće društvene svijesti o osobama sa invaliditetom;
 - (iii) unapređenje prepoznavanja vještina, zasluga i sposobnosti osoba sa invaliditetom i njihovog doprinosa na radnom mjestu i tržištu rada;
 - (b) Podsticanje na svim nivoima obrazovnog sistema, uključujući i kod sve djece od ranog uzrasta, stav poštovanja prema pravima osoba sa invaliditetom;

- (c) Podsticanje svih medija da prikazuju osobe sa invaliditetom na način koji je u skladu sa svrhom ove konvencije;
- (d) Promovisanje programa podizanja svijesti o osobama sa invaliditetom i pravima osoba sa invaliditetom.

Član 9 – Pristupačnost

1. Da bi se osobama sa invaliditetom omogućilo da žive samostalno i da u potpunosti učestvuju u svim aspektima života, države učesnice preduzeće odgovarajuće mjere kako bi obezbijedile da osobe sa invaliditetom imaju pristup fizičkom okruženju, prevozu, informacijama i komunikacijama na ravnopravnim osnovama sa drugima, uključujući informacione i komunikacione tehnologije i sisteme, kao i druge usluge i kapacitete koji su otvoreni ili namijenjeni javnosti, kako u urbanim tako i u ruralnim područjima. Ove mjere, koje uključuju utvrđivanje i uklanjanje barijera za pristupačnost, primjenjuju se između ostalog na:

- (a) Zgrade, puteve, saobraćaj i druge zatvorene i otvorene objekte, uključujući škole, stambene zgrade, medicinske ustanove i radna mjesta;
- (b) informacije, komunikacije i druge usluge, uključujući elektronske usluge i interventne usluge.

2. Države učesnice takođe preduzimaju odgovarajuće mjere da:

- (a) razvijaju, proglašavaju i prate sprovođenje minimalnih standarda i smjernica za pristupačnost objekata i usluga koje su otvorene građanima ili im se pružaju;
- (b) obezbijede da privatni subjekti koji nude prostor, sredstva i usluge namijenjene javnosti uzimaju u obzir sve aspekte pristupačnosti osobama sa invaliditetom;
- (c) obezbijede obuku zainteresovanih strana o pitanjima pristupačnosti sa kojima se suočavaju osobe sa invaliditetom;
- (d) obezbijede u javnim zgradama i drugim objektima otvorenim za građane signalizaciju na Brajevom pismu i u lako čitljivim i razumljivim formatima;
- (e) obezbijede oblike pomoći uživo i putem posrednika, uključujući vodiče, čitače i profesionalne tumače za znakovni jezik, kako bi se olakšao pristup zgradama i drugim objektima otvorenim za javnost;
- (f) promovišu druge odgovarajuće oblike pomoći i podrške osobama sa invaliditetom kako bi obezbijedili njihov pristup informacijama;
- (g) promovišu pristup osoba sa invaliditetom novim informacionim i komunikacionim tehnologijama i sistemima, uključujući internet;
- (h) promovišu projekovanje, razvoj, proizvodnju i distribuciju pristupačnih informacionih i komunikacionih tehnologija i sistema u ranoj fazi, kako bi ove tehnologije i sistemi postali dostupni uz minimalne troškove.

Član 12 – Jednakost pred zakonom

1. Države učesnice ponovo potvrđuju da osobe sa invaliditetom imaju pravo da svuda budu prihvaćene kao osobe s poslovnom sposobnošću.
2. Države učesnice priznaju da osobe sa invaliditetom imaju punu poslovnu sposobnost na ravnopravnoj osnovi sa drugima u svim aspektima života.

3. Države učesnice preduzeće odgovarajuće mjere kako bi osobama sa invaliditetom omogućile potrebnu podršku osobama sa invaliditetom za ostvarivanje poslovnih sposobnosti.

4. Države učesnice obezbijediće da sve mjere koje se odnose na ostvarivanje poslovne sposobnosti predvide odgovarajuće i djelotvorne zaštitne mjere za sprječavanje zloupotrebe u skladu sa međunarodnim pravom koje obuhvata ljudska prava. Ovakva zaštitna mjera obezbijediće da mjere vezane za ostvarivanje poslovne sposobnosti poštuju prava, volju i sklonosti osobe, bez sukoba interesa i zloupotrebe uticaja, da budu srazmjerne i prilagođene okolnostima osobe, da se primjenjuju u najkraćem mogućem roku i da podliježu redovnoj reviziji od strane nadležnog, nezavisnog i nepristrasnog organa ili pravosudnog organa. Zaštitne mjere su srazmjerne stepenu do kojeg te mjere utiču na prava i interese osobe.

Član 13 – Pristup pravdi

1. Države učesnice obezbijediće djelotvoran pristup pravdi za osobe sa invaliditetom na ravnopravnoj osnovi sa drugima, uključujući obezbjeđivanje procesnih i starosnoj dobi primjerenih prilagođavanja, kako bi se olakšala njihova djelotvorna uloga kao neposrednih i posrednih učesnika, uključujući i svjedočenje, u svim sudskim postupcima, uključujući istražni postupak i druge prethodne faze postupka.

Član 19 – Samostalan život i uključenost u zajednicu

Države potpisnice ove konvencije priznaju jednako pravo svih osoba sa invaliditetom da žive u zajednici, sa sopstvenim izborima jednako s ostalima, i preduzeće djelotvorne i odgovarajuće mjere kako bi omogućile puno uživanje ovog prava osobama sa invaliditetom i njihovo potpuno uključivanje i učešće u zajednici, uključujući i obezbjeđivanje sljedećeg:

- a) mogućnosti da osobe sa invaliditetom odaberu svoje mjesto bravka, gdje i sa kim će živjeti, na ravnopravnoj osnovi sa drugima, i nijesu obavezne da žive u bilo kakvim nametnutim načinom života;
- b) pristupa širokom spektru usluga koje različite službe podrške pružaju osobama sa invaliditetom u njihovom domu ili ustanovama za smještaj, uključujući ličnu pomoć neophodnu za podršku u životu i uključivanje u zajednicu, kao i za sprječavanje izolacije ili segregacije iz zajednice;
- c) ravnopravnog pristupa osoba sa invaliditetom uslugama, objektima i prostorima namijenjenim opštoj populaciji, kao i njihove primjerenosti potrebama osoba sa invaliditetom.

Član 29 – Učešće u političkom i javnom životu

Države učesnice jemče osobama sa invaliditetom politička prava i mogućnost uživanja u njima na jednakoj osnovi sa drugima i obavezuju se da:

- (a) obezbijede da osobe sa invaliditetom mogu djelotvorno i u potpunosti učestvovati u političkom i javnom životu na ravnopravnoj osnovi s drugima, neposredno ili putem slobodno izabranih predstavnika, uključujući pravo i mogućnost osoba sa invaliditetom da biraju i budu birani, između ostalog:
 - (i) obezbjeđivanjem da su procedure, kapaciteti i materijali za glasanje odgovarajući, dostupni, lako razumljivi i jednostavni za korišćenje;

- (ii) štiteći prava osoba sa invaliditetom na tajno glasanje na izborima i javnim referendumima, bez zastrašivanja, kao i pravo da se kandiduju na izborima, da djelotvorno obavljaju sve javne funkcije na svim nivoima uprave, olakšavajući korišćenje pomoćnih i novih tehnologija gdje je to neophodno;
- (iii) obezbeđivanjem slobodnog izražavanja volje osoba sa invaliditetom kao birača i u tu svrhu, gdje je to neophodno, na njihov zahtjev, pružanjem pomoći u glasanju od strane osobe po sopstvenom izboru;
- (b) aktivno promovišu okruženje u kojem osobe sa invaliditetom mogu djelotvorno i potpuno učestvovati u vođenju javnih poslova, bez diskriminacije i na ravnopravnoj osnovi sa drugima, i da podstiču njihovo učešće u javnim poslovima, uključujući:
 - (i) učešće u nevladinim organizacijama i udruženjima koja se bave javnim i političkim životom zemlje, kao i u aktivnostima i administracijama političkih stranaka;
 - (ii) osnivanje i pridruživanje organizacijama osoba sa invaliditetom kako bi one predstavljale osobe sa invaliditetom na međunarodnom, nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou.

Član 31 – Statistika i prikupljanje podataka

„1. Države učesnice se obavezuju da prikupe odgovarajuće informacije, uključujući statističke i istraživačke podatke, koji bi im omogućili formulisanje i sprovođenje politika koje će ovu konvenciju učiniti djelotvornom. Proces prikupljanja i obrade ovih podataka mora:

- (a) da se pridržava zakonski utvrđenih zaštitnih mjera, uključujući zakonodavstvo o zaštiti podataka, kako bi se obezbjedili povjerljivost i poštovanje privatnosti osoba sa invaliditetom;
- (b) da se pridržava međunarodno prihvaćenih normi za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i etičkih principa u prikupljanju i korišćenju statistike.

2. Informacije prikupljene u skladu sa ovim članom razvrstavaće se, prema potrebi, i koristiti za pomoć u procjeni izvršavanja obaveza država učesnica preuzetih ovom konvencijom i za utvrđivanje i otklanjanje prepreka sa kojima se osobe sa invaliditetom suočavaju u ostvarivanju svojih prava.

3. Države učesnice preuzeće odgovornost za širenje ovih statističkih podataka i obezbijediće njihovu dostupnost osobama sa invaliditetom i drugima.”

Ciljevi održivog razvoja

Na političkom nivou, ciljevi održivog razvoja, usvojeni od strane šefova država i vlada na samitu Ujedinjenih nacija u septembru 2015. godine, uključuju upućivanje na invaliditet.⁷² S obzirom na smanjenje nejednakosti, ciljevi održivog razvoja založili su se da „do 2030. godine osnažuju i promovišu socijalno, ekonomsko i političko uključivanje svih, bez obzira na ... invaliditet ...” Što se tiče promovisanja mira, pravde i snažnih institucija, jedan pokazatelj je procenat funkcija u javnim institucijama koje vrše osobe sa invaliditetom u poređenju sa udjelom nacionalnog stanovništva.

⁷² (A/RES/70/1). Ciljevi održivog razvoja su formalno poznati kao „Transformacija našeg svijeta: agenda održivog razvoja do 2030. godine”. Dostupno na: <https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/transformingourworld>

Revidirana interpretativna deklaracija Venecijanske komisije iz 2011. godine

*Revidirana interpretativna deklaracija Kodeksa dobre prakse u izbornim pitanjima o učešću osoba sa invaliditetom na izborima*⁷³

I. KODEKS DOBRE PRAKSE U IZBORNIM PITANJIMA, koji je usvojila Evropska komisija za demokratiju putem prava (Venecijanska komisija) u oktobru 2002. godine, navodi da su „pet principa na kojim počiva izborna nasljeđe Evrope *opšte, jednako, slobodno, tajno i neposredno glasanje*” (tačka I). Kodeks dalje navodi u tački I.1.1 da „opšte biračko pravo načelno podrazumijeva da sva ljudska bića imaju pravo da glasaju i da se kandiduju na izborima”.

1. Stoga osobe sa invaliditetom treba da budu u stanju da ostvaruju svoje biračko pravo i da učestvuju u političkom i javnom životu kao izabrani predstavnici na ravnopravnoj osnovi sa drugim građanima. Učešće svih građana u političkom i javnom životu i demokratskom procesu od suštinskog je značaja za razvoj demokratskih društava.

II. PRINCIPI NAVEDENI U KODEKSU DOPUNJENI SU SLJEDEĆIM

1. Opšte biračko pravo

2. Opšte biračko pravo je osnovni princip evropske izborne baštine. Osobe sa invaliditetom ne smiju biti diskriminisane po tom osnovu, u skladu sa članom 29 Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima osoba⁷⁴ sa invaliditetom i sudskom praksom Evropskog suda za ljudska prava.⁷⁵

3. Postupci i objekti za glasanje treba da budu dostupni osobama sa invaliditetom kako bi one mogle da ostvaruju svoja demokratska prava a, tamo gdje je to potrebno, treba pružiti pomoć osobama sa invaliditetom u glasanju s obzirom na princip da glasanje mora biti individualno (Kodeks, tačka I.4.b).

4. Primjena principa univerzalnog dizajna⁷⁶ i neposredno i/ili posredno učešće korisnika u svim fazama projektovanja predstavljaju djelotvorno sredstvo za poboljšanje pristupačnosti biračkih mjesta i izbornih postupaka za glasanje i pristupa informacijama o izborima.

⁷³ Dostupno na:

[http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)045-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)045-e).

⁷⁴ Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom usvojena je 13. decembra 2006. godine u Ujedinjenim nacijama u Njujorku.

⁷⁵ Evropski sud za ljudska prava, slučaj Kis protiv Mađarske, predstava br. 38832/06, presuda od 20. maja 2010. godine. 43-44, upućivanje na član 29 Konvencije UN-a.

⁷⁶ Preporuka CM/REC (2009)8 Komiteta ministara državama članicama o ostvarivanju potpunog učešća kroz univerzalni dizajn: univerzalni dizajn je strategija koja ima za cilj da učini dizajn i sastav različitih okruženja, proizvoda, komunikacija, informacionih tehnologija i usluga pristupačnim i razumljivim tako da ih svi mogu koristiti u najvećoj mjeri na najnezavisniji i najprirodniji mogući način, poželjno bez potrebe za prilagodavanjem ili specijalizovanim rješenjima. Izrazi „dizajn za sve”, „integralna pristupačnost”, „pristupačni dizajn”, „inkluzivni dizajn”, „dizajn bez barijera”, „transgeneracijski dizajn” i „pristupačnost za sve” smatraju se konvergencijom prema terminu „univerzalni dizajn” koji se koristi u ovom tekstu.

2. Jednako biračko pravo

5. Princip „jednakih mogućnosti mora biti jednako zagaranтовan za stranke i kandidate” (Kodeks, tačka I.2.3.a). Primjenu ovog principa treba proširiti tako da uključuje jednake mogućnosti za osobe sa invaliditetom koje se kandiduju za izbore.

3. Slobodno biračko pravo

6. U skladu sa obavezom da „biračima omoguće da se upoznaju sa listama i kandidatima ma izborima” (Kodeks, tačka I.3.1.b.ii), javni organi moraju obezbijediti da su gore navedene informacije dostupne i pristupačne u najvećoj mogućoj mjeri i da uzimaju u obzir princip prihvatljivog prilagođavanja⁷⁷ u svim neophodnim alternativnim formatima u granicama srazmjernosti, zakonske regulative i realne izvodljivosti. Pružene informacije moraju biti lako čitljive i razumljive.

4. Pravo na tajnost glasanja

7. Pravo osoba sa invaliditetom da tajno glasaju treba da bude zaštićeno, između ostalog, obezbjeđivanjem slobodnog izražavanja volje osoba sa invaliditetom kao birača i u tu svrhu, gdje je to neophodno, na njihov zahtjev, omogućavanje osobama sa invaliditetom da koriste pomoćne tehnologije i/ili da imaju pomoć u glasanju od strane osobe po sopstvenom izboru⁷⁸ u uslovima koji obezbjeđuju da izabrana osoba ne vrši neprikladan uticaj.

77 Član 2 - Definicije iz Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima osoba sa invaliditetom; „prihvatljivo prilagođavanje” podrazumijeva potrebnu i odgovarajuću modifikaciju i prilagođavanje, bez nesrazmjernog ili nepotrebnog opterećenja, kako bi se osobama sa invaliditetom obezbijedilo uživanje ljudskih prava i osnovnih sloboda na ravnopravnoj osnovi s drugima.

78 (Član 29 (iii) Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima osoba sa invaliditetom, tačka II.2. I Kodeks, tačka I.4.b).

Prilog C - Korisni izvori

Veb stranice u ovom aneksu podijeljene su na:

1. Pravne i političke dokumente
2. Istraživanje
3. Dokumentovane izvore i materijale
4. Povezane organizacije

1. Pravni i politički dokumenti

Pristup ljudskim pravima zasnovan na podacima, „Ne ostavljajući nikoga za sobom u Agendi razvoja do 2030. godine, Kancelarija Visokog komesara za ljudska prava”, 2016. godine
<http://www.ohchr.org/Documents/Issues/HRIndicators/GuidanceNoteonApproachtoData.pdf>

Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom
<http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CRPD/Pages/ConventionRightsPersonsWithDisabilities.aspx>

Odbor za prava osoba sa invaliditetom <http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CRPD/Pages/CRPDIndex.aspx>

Strategija Savjeta Evrope o pravima osoba sa invaliditetom za period 2017-2023. godine
<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016806fe7d4>

Rezolucija 2155 (2017) Parlamentarne skupštine Savjeta Evrope o političkim pravima osoba sa invaliditetom: demokratsko pitanje, i izvještaj Parlamentarnog odbora Skupštine za ravnopravnost i nediskriminaciju (dok. 14268), 2017.
<http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-DocDetails-EN.asp?FileID=23491&lang=EN>

Preporuka CM/REC (2011)14 Komiteta ministara državama članicama o učešću osoba sa invaliditetom u političkom i javnom životu.
https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805cbe4e

Evropska strategija o invaliditetu 2010-2020. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52010DCo636&from=en>

Direktiva EU o pristupačnosti veb stranica i mobilnih aplikacija organa javnog sektora (Veb direktiva).
<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32016L2102>

Rezolucija Evropskog parlamenta, znakovni jezici i profesionalni tumači za znakovni jezik, 23. novembar 2016. godine (2016/2952 [RSP]).

<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P8-TA-2016-0442+0+DOC+XML+Vo//EN>.

Indikatori ljudskih prava, Vodič za mjerenje i implementaciju, Kancelarija visokog komesara za ljudska prava, 2012.

http://www.ohchr.org/Documents/Publications/Human_rights_indicators_en.pdf

Praćenje Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom, Vodič za posmatrače ljudskih prava, Serija profesionalnih obuka br.17, KDILJP, 2010.

https://www.ohchr.org/Documents/Publications/Disabilities_training_17EN.pdf

Odbor OAD-a za ukidanje svih oblika diskriminacije osoba sa invaliditetom

http://www.oas.org/en/sedi/ddse/pages/index-4_committee.asp

Izveštaj Specijalnog izvjestioca o pravima osoba sa invaliditetom, 2016. godine, Savjet za ljudska prava UN-a

https://www.ohchr.org/EN/HRBodies/HRC/RegularSessions/Session31/_layouts/15/WopiFrame.aspx?sourcedoc=/EN/HRBodies/HRC/RegularSessions/Session31/Documents/A_HRC_31_62_E.doc&action=default&DefaultItemOpen=1

Podnesci za tematsku studiju Visokog komesarijata za ljudska prava Ujedinjenih nacija o učešću u političkom i javnom životu osoba sa invaliditetom, Visoki komesar za ljudska prava, 2011. godine.

<http://www.ohchr.org/EN/Issues/Disability/Pages/StudyPoliticalAndPublicLife.aspx>

Tematska studija Visokog komesara UN-a za ljudska prava o učešću u političkom i javnom životu osoba sa invaliditetom, 2011. godine

http://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/RegularSession/Session19/A-HRC-19-36_en.pdf

Revidirana interpretativna deklaracija Venecijanske komisije uz Kodeks dobre prakse u izbornim pitanjima o učešću osoba sa invaliditetom na izborima, 2011. godine

[http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)045-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)045-e)

Smjernice o pristupačnosti onlajn sadržaja (engleski: World Wide Web Consortium)

<http://www.w3.org/TR/WCAG20/>

2. Istraživanje

Zločini iz mržnje protiv osoba sa invaliditetom, Izveštavanje o zločinima iz mržnje, OEBS/ KDILJP, 2016. godine.

<http://www.osce.org/odihr/290021>

Promovisanje jednakosti i nediskriminacije osoba sa invaliditetom, Savjet Evrope, 2017. godine

<https://edoc.coe.int/en/people-with-disabilities/7279-pdf-promoting-equality-and-non-discrimination-for-persons-with-disabilities.html>

Studija o jednakosti pred zakonom, Savjet Evrope, 2017. godine

<https://edoc.coe.int/en/people-with-disabilities/7277-pdf-a-study-on-the-equal-recognition-before-the-law-contribution-towards-the-council-of-europe-strategy-on-the-rights-of-persons-with-disabilities.html>

Političko učešće osoba sa invaliditetom u Evropi: prava, pristupačnost i aktivizam, Pristi, Stikings, Loja, Gramenos, Loson, Vadington i Fridriksdotir, 2016. godine, Izborne studije 42 (2016) 1-9, Elsevier.

Pravo na političko učešće osoba sa invaliditetom, Agencija Evropske unije za osnovna prava, 2014. godine

<http://fra.europa.eu/en/publication/2014/indicators-right-political-participation-people-disabilities>

Svjetski izvještaj o invaliditetu, 2011. godine

http://whqlibdoc.who.int/publications/2011/9789240685215_eng.pdf?ua=1

3. Dokumentarni izvori i materijali

AACE, Mreža izbornih znanja, fokusiranje na izbore i invaliditet

<http://aceproject.org/ace-en/focus/disability/about>

DOTCOM: veb alatka Evropske komisije za osobe sa invaliditetom

<http://www.disability-europe.net/dotcom>

Pristup izborima, kojim rukovodi Međunarodna fondacija za izborne sisteme (MFIS), <http://www.electionaccess.org/en/>

Jednak pristup: Kako uključiti osobe sa invaliditetom na izborima i u političke procese, Međunarodna fondacija za izborne sisteme i Nacionalni demokratski institut, 2014. godine.
<https://www.ifes.org/publications/equal-access-how-include-persons-disabilities-elections-and-political-processes>

4. Povezane organizacije

AGENDA - Generalna izborna mreža za pristup osoba sa invaliditetom

<http://www2.agendaasia.org/index.php/homepage>

NVO Međunarodni Savjet osoba sa invaliditetom (engleski: Disability Council International)

<http://disabilitycouncilinternational.org>

NVO Evropski forum osoba sa invaliditetom (engleski: European Disability Forum)
<http://www.edf-feph.org>

Inkluzivna Evropa, evropsko udruženje osoba sa intelektualnim smetnjama i njihovih porodica (engleski: Inclusion Europe)
<http://inclusion-europe.eu>

Međunarodno udruženje osoba sa invaliditetom (engleski: International Disability Alliance)
www.internationaldisabilityalliance.org

Centar za zastupanje osoba sa smetnjama mentalnog zdravlja
<http://mdac.info/en>

Prilog D - Definicije osnovnih termina

Ovo se zasniva na definiciji pojmova u dokumentu **Jednak pristup: kako uključiti osobe sa invaliditetom u izbore i političke procese**, MFIS i NDI 2014.⁷⁹

Termin	Definicija	Primjeri
Pristupačan	Mjesto, objekat, radno okruženje, usluga ili program koji je jednostavan za pristup, ulazak, rad, učešće i/ili bezbjedno, nezavisno i dostojanstveno korišćenje od strane osoba sa invaliditetom.	Biračko mjesto gdje se birač sa fizičkim invaliditetom može kretati bez tuđe pomoći.
Pristupačni formati	Štampane, audio ili vizuelne informacije dostupne osobama sa invaliditetom.	Brajevo pismo, taktilni formati, veliki štampani formati, znakovni jezik i lako čitljivi formati.
Pomoćna sredstva	Uređaj koji pomaže u izvršavanju zadatka ili druge funkcije koja bi inače bila teška ili nemoguća.	Taktilni vodič za glasanje ili uveličavajuće staklo.
Brajevo pismo	Sistem pisanja koji se sastoji od podignutih tačaka koje koriste osobe koje su slijepe ili imaju slab vid.	[potrebna slika]
Brajev ili taktilni glasački listić	Fascikle u kojima se glasački list može postaviti tako da se koristi Brajevo pismo ili taktilni simboli za identifikaciju kandidata/stranaka.	
Organizacija osoba sa invaliditetom	Organizacija civilnog društva kojom upravljaju osobe sa invaliditetom.	
Lako čitljiv	Tekst u kome su pojednostavljeni sadržaj, jezik, ilustracije i grafički prikaz da ih lakše koriste osobe sa intelektualnim smetnjama i/ili osobe čiji to nije maternji jezik.	Uključivanje preporuka Evrope za pristupačne izbore u Evropi. ⁸⁰

79 *Jednak pristup: Kako uključiti osobe sa invaliditetom na izborima i u političke procese*, Međunarodna fondacija za izborne sisteme MFIS i Nacionalni demokratski institut, (NDI) 2014. godine. Dostupno na: <https://www.ifes.org/publications/equal-access-how-include-persons-disabilities-elections-and-political-processes>

80 Inkluzivna Evropa. „Preporuke za pristupačne izbore u Evropi”, Evropska unija. Dostupno na http://inclusion-europe.eu/wp-content/uploads/2015/04/Good_Practices_EN.pdf.

Inkluzija	Proces kojim se osobe sa invaliditetom uključuju u sve izborne aktivnosti na ravnopravnoj osnovi sa drugim građanima, uključujući i rukovodeće pozicije, umjesto da imaju samo pozicije koje bi mogle da odvoje osobe sa invaliditetom od drugih građana.	Umjesto da postoji samo mobilna kutija za glasanje i glasački listić koji se donose biraču kući, biračko mjesto bi također trebalo da bude pristupačno tako da birač može glasati na istoj lokaciji kao i drugi građani, ukoliko tako želi.
Intelektualne smetnje i poteškoće u učenju	Termin se koristi kada postoje ograničenja sposobnosti osobe da uči na očekivanom nivou i da funkcioniše u svakodnevnom životu.	Daunov sindrom ili autizam.
Uključivanje	Proces kojim su osobe sa invaliditetom integrisane kao ravnopravni učesnici i lideri u programima pomoći i društvu.	Priprema saopštenja o javnim uslugama koje uključuje glumce sa invaliditetom u televizijskom spotu.
Psihosocijalne smetnje ili smetnje mentalnog zdravlja	Uslovi koji utiču na spoznaje, emocije i ponašanje.	Depresija ili šizofrenija.
Prihvatljivo prilagođavanje	Obezbeđivanje materijala ili okruženja koje omogućava osobi sa invaliditetom da učestvuje i doprinosi na ravnopravnoj osnovi sa drugima. Prihvatljivo prilagođavanje zahtijeva individualniji pristup od univerzalnog dizajna.	Taktilni vodič za glasanje je prihvatljivo prilagođavanje jer daje biračima koji su slijepi ili slabovidni jednaku mogućnost da glasaju u tajnosti i bez pomoći.
Senzorno oštećenje / invaliditet	Obuhvata gubitak vida (uključujući sljepilo i djelimičan gubitak vida), gubitak sluha (uključujući sve stepene) i višesenzorno oštećenje (što znači da ima dijagnostikovano oštećenje vida i sluha, sa najmanje blagim gubitkom u svakom modalitetu).	Gubitak vida ili sluha.
Taktilni format	Izdignuti simboli koji se mogu koristiti u kontekstima u kojima osobe ne poznaju dobro Brajevo pismo.	[potrebna slika]
Krovna grupa	Organizacija osoba sa invaliditetom koja se sastoji od organizacija članica koje se fokusiraju na određenu vrstu invaliditeta ili grupu osoba sa invaliditetom.	
Univerzalni dizajn	Kada su sve zgrade, materijali i procesi dizajnirani od početka tako da budu pristupačni osobama sa i bez invaliditeta.	Glasačka kabina dizajnirana da bude pristupačna svima.

Osnovni principi za posmatrače KDILJP-a

- Potpuno i stvarno učešće osoba sa invaliditetom u izbornom procesu predstavlja centralnu komponentu obaveza preuzetih prema OEBS-u i međunarodnih standarda koji utvrđuju opšte i jednako biračko pravo. Ravnopravnost i nediskriminacija su osnovni principi učešća osoba sa invaliditetom na izborima i u politici.
- Osobe sa invaliditetom ne treba smatrati homogenom grupom. Osobe sa raznim vrstama invaliditeta imaju različite potrebe i mogu zahtijevati različite oblike pomoći i podrške.
- Organizacije osoba sa invaliditetom treba neposredno konsultovati i aktivno uključiti u izradu i sprovođenje zakonodavstva i politika.
- Nije prihvatljivo oduzimanje i/ili ograničavanje biračkog prava ili prava na kandidovanje na osnovu bilo koje vrste invaliditeta, uključujući intelektualne ili psihosocijalne smetnje.
- Donošenje odluka uz podršku znači da osoba može dobiti potrebnu pomoć u donošenju određenih odluka u životu, kao i tokom ostvarivanja biračkog prava. Takvi mehanizmi treba da zamijene alternativne mehanizme za donošenje odluka i da pruže osobama sa invaliditetom neophodnu podršku za ostvarivanje njihovih izbornih i političkih prava bez nepotrebnih ograničenja.
- Osnovne informacije o izborima treba da budu dostupne u više pristupačnih formata koji mogu uključivati Brajevo pismo, velika štampana slova, audio snimke, lako razumljive verzije i znakovni jezik. Tu su obuhvaćene informacije o tome kako učestvovati na izborima i kako podnijeti prigovore i žalbe, kao i rezultati i ažurirane informacije koje objavljuje izborna administracija.
- Izborna kampanja treba da bude dostupna osobama sa svim vrstama invaliditeta. Treba učiniti napor da se svima obezbijedi dostupnost sadržaja kampanje i izbornih materijala. Državni mediji treba da osobama sa invaliditetom obezbijede jednak pristup informacijama i jednake mogućnosti za saopštavanje poruka.
- Svi birački procesi treba da budu dostupni osobama sa invaliditetom. To zahtijeva „sveobuhvatno planiranje“ tako da svi ljudi proaktivno mogu da koriste okruženje i usluge, u najvećoj mogućoj mjeri, bez potrebe za prilagođavanjem. To takođe zahtijeva „prihvatljivo prilagođavanje“ za posebne potrebe koje nijesu obuhvaćene sveobuhvatnim planiranjem da bi se obezbijedilo da osobe sa invaliditetom mogu da ostvare svoja prava na ravnopravnoj osnovi sa drugima.
- Osobe sa invaliditetom treba da budu u mogućnosti da glasaju bez pomoći, ili uz pomoć osobe po njihovom izboru, tajno i na redovnom biračkom mjestu. Samo ako to nije moguće, treba razmotriti alternativne metode glasanja kao što su glasanje putem mobilnog telefona ili putem pošte. Alternativne metode ne treba promovisati kao zamjenu za poboljšanje pristupa na glasačkim mjestima i, ukoliko se one primjenjuju, treba uvesti odgovarajuće zaštitne mjere.
- Na dan izbora, posmatrači treba da provjere da li su informacije dostupne u više formata, da li su biračka mjesta fizički pristupačna, da li su dostupna pomoćna sredstva i da li birač može da izabere ko će mu pomoći. Fizički pristup znači da birači sa invaliditetom mogu doći na biračko mjesto bez pomoći, da se mogu lako kretati po cijelom biračkom mjestu i da mogu popuniti glasački listić i glasati tajno i dostojanstveno. Pomoćna sredstva mogu da uključuju uputstvo za taktilno glasanje, uputstvo za glasanje pomoću Brajevog pisma i uveličavajuće lupe.
- Svi članovi izborne posmatračke misije KDILJP-a procjenjuju inkluziju invaliditeta i analiziraju zakonske propise i prakse prije, tokom i nakon dana izbora.
- KDILJP promoviše stvarno učešće osoba sa invaliditetom kroz svoje procjene izbora i preporuke, kao i kroz aktivno uključivanje organizacija osoba sa invaliditetom u postizborne aktivnosti kako bi one podržale dalje aktivnosti za sprovođenje preporuka.